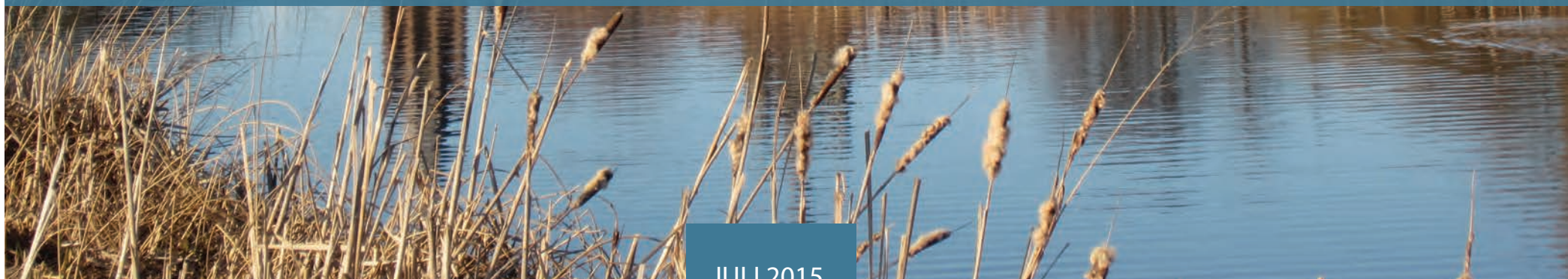

RIJK VERLEDEN, KANSRIJKE TOEKOMST

ONDERNEMINGSPLAN AFDELING ERFGOED
SECTOR STADSONTWIKKELING GEMEENTE 'S-HERTOGENBOSCH

JULI 2015

Inhoudsopgave

1.	Voorwoord	4
2.	Samenvatting	6
3.	Aanleiding	7
4.	Beleidskader	8
5.	Missie	16
6.	Visie	18
7.	Strategische analyse (SWOT)	22
8.	Strategie	26
9.	Bestaande organisatie	38
10.	Uitgangspunten organisatie	42
11.	Nieuwe organisatiestructuur afdeling Erfgoed van sector Stadsontwikkeling	46
12.	Huisvesting	58
I.	Bijlage 1: Actieplan realisatie afdeling Erfgoed	62
II.	Bijlage 2: Totstandkoming ondernemingsplan	64
III.	Bijlage 3: Agenda Vestingwerken 2015-2020	66

1. Voorwoord

De waardering voor cultureel erfgoed is de laatste jaren landelijk en internationaal sterk gegroeid. Het inzicht dat erfgoed belangrijk is voor de positie en het imago van een stad wordt steeds groter. 's-Hertogenbosch heeft met haar rijke cultuurhistorie al langere tijd een bijzondere positie. Het besef dat cultuurhistorie in onze gemeente van groot belang is voor de ontwikkeling van de stad, is daarom al lang in de gemeentelijke erfgoedafdelingen verankerd. Deze waardering is mede ontstaan door de felle politieke strijd die hier in de jaren zestig van de vorige eeuw ontstond. Inmiddels is iedereen het erover eens dat de enorme inzet die op dit terrein is geleverd de stad geen windeieren heeft gelegd. Het is dan ook begrijpelijk dat het gemeentebestuur na de economische crisis voortbouwt op dit succes en kiest voor een nieuwe impuls. Een van de maatregelen is een krachtenbundeling van de gemeentelijke erfgoedafdelingen en programma's.

In dit document 'Rijk Verleden, Kansrijke Toekomst' nemen wij u mee in de veranderingen voor de drie gemeentelijke afdelingen die zich met erfgoed bezig houden in 's-Hertogenbosch. Na het besluit om tot samenvoeging van Vestingwerken, Stadsarchief en BAM over te gaan, zijn we voortvarend aan de slag gegaan. Alle teams zijn enthousiast en zien de meerwaarde en kansen van de samenvoeging. In het eerste deel van dit ondernemingsplan staat onze visie centraal en wordt het inhoudelijk kader geschetst. In het tweede deel komt de organisatie zelf aan bod.

2. Samenvatting

Met dit ondernemingsplan, geschreven onder de zeer toepasselijke titel 'Rijk Verleden, Kansrijke Toekomst', wordt binnen de sector Stadsontwikkeling een nieuwe afdeling gerealiseerd. Door de samenvoeging van het Stadsarchief met de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten en met de taak Vestingwerken tot de afdeling Erfgoed, wordt de cultuurhistorie van 's-Hertogenbosch stevig op de kaart gezet. De historische kennis binnen de gemeentelijke organisatie wordt gebundeld. Met de positionering van de afdeling Erfgoed bij de sector Stadsontwikkeling willen we de ontwikkelpotentie van het stedelijk erfgoed nieuwe impulsen geven. Gezamenlijk gaan wij ons sterker richten op de herontwikkeling en restauratie van (grote) monumentale gebouwen, het uitdragen van de vele Bossche verhalen. Digitaal, in grootse projecten zoals bij Vestingwerken en Linie 1629, met de Boschlogie-cursussen, tijdens Open Monumenten Dag, door restauratie en door het openen van een ArcheoHotspot.

De samenvoeging geven we ook vorm door op één unieke plek de deuren te openen voor het publiek, voor belangstellenden, bezoekers en professionals. Het Groot Tuighuis aan de Bethaniestraat wordt de ErfgoedWerkplaats van de stad. Een plek waar mensen terecht kunnen voor informatie en studie, maar ook voor uitwisseling van kennis, waar erfgoed wordt gepresenteerd en waar in de ArcheoHotspot gewerkt kan worden. De locatie wordt op zodanige wijze ingericht dat men op verschillende manieren met de Bossche cultuurhistorie aan de slag kan, zowel fysiek als digitaal.

Met deze stap geven wij vorm aan onze missie, die kortweg luidt: "Ons erfgoed actief dienstbaar maken aan de ontwikkeling van de stad, in economisch, ruimtelijk en sociaal opzicht." Wij doen dat samen met anderen, met de vele vrijwilligers en met diverse partners in stad en streek en met de diverse bestuurslagen. Juist door deze intensieve samenwerking

kunnen we onze professionele kracht veel breder en beter uitdragen en er de betekenis aan geven die ons erfgoed verdient en die de stad verdient.

De samenvoeging van de afdelingen is beleidsinhoudelijk in 2013 al bekrachtigd in de gezamenlijk geformuleerde cultuurhistorische visie, genaamd 'Op weg naar 2029'. Daarin staat onze koers verwoord en zijn de speerpunten voor de komende jaren benoemd. De tijd is rijp voor een duidelijke plek voor erfgoed in al zijn facetten. De betekenis ervan in sociaaleconomische zin wordt steeds beter gezien, dat geldt ook voor de 'beleving' van erfgoed en voor de inspiratiebron die erfgoed in zich draagt. Ons gemeentebestuur heeft dat onderschreven in de paragraaf 'Sterk Erfgoed' in het bestuursakkoord van januari 2015.

We hebben een hoge ambitie neergelegd en dat we daarvoor soms tegen de stroom in moeten roeien is een logisch gevolg. We hebben te maken met een zwakker investeringsklimaat, waar subsidiemogelijkheden verder opdrogen, grote monumenten steeds vaker leeg komen te staan en wetgeving ons soms helpt, maar soms ook tegenwerkt. Juist daarom is de vorming van dit erfgoedcluster zo belangrijk. We doen hiermee recht aan de enorme belangstelling voor de Bossche cultuurhistorie en kunnen daardoor concrete stappen zetten om deze dichterbij mensen te brengen. Met onze vakkennis en expertise willen we ons hierbij op hoog niveau blijven inzetten en op landelijk, soms zelfs op Europees niveau excelleren.

Samenwerking tussen de verschillende erfgoed disciplines is hierbij van groot belang. Evenals de samenwerking met de zeer betrokken vrijwilligers en historische verenigingen. Winst verzilveren voor de Bossche samenleving: met de nieuwe afdeling Erfgoed hebben we daarvoor het goud in handen.

3. Aanleiding

Op 1 juli 2014 gaf het college van Burgemeester en Wethouders zijn visie op de ontwikkeling van de gemeentelijke organisatie. Deze visie genaamd 'Van betekenis voor de toekomst', geeft de wijze aan waarop de gemeentelijke organisatie zich toerust op de veranderingen in onze samenleving en op de veranderende rol van de gemeente daarin.

Eén van de maatregelen is de samenvoeging van de afdeling Stadsarchief, het programma Vestingwerken en de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten. Hiermee ontstaat een stevig en samenhangend erfgoedcluster zodat we één van onze unieke sellingpoints, namelijk erfgoed, sterker in kunnen zetten. Het draagt bij aan de positionering en profilering van de gemeente en aan de economische kracht van de stad. Het college benoemde in het bestuursakkoord van januari 2015 'Sterk Erfgoed' als één van de negen kernthema's.

4. Beleidskader

Enkele beleidsdocumenten vormen het vertrekpunt voor onze visie in dit ondernemingsplan. Als basis voor het formuleren van de visie voor het nieuwe erfgoedcluster, maar ook voor de inrichting van de organisatie zelf.

4.1. Organisatorisch beleidskader

De gemeentebrede visie 'Van betekenis voor de toekomst' is aanleiding voor het vormen van een compleet erfgoedcluster. De aan elkaar verwante vakgebieden van historisch archief, bouwhistorie, archeologie en monumentenzorg moeten zo tot vergroting en verdieping van kennis leiden en kansen bieden voor een duidelijk gezicht naar buiten toe.

4.2. Inhoudelijk beleidskader

Inhoudelijk gezien is de cultuurhistorische visie 'Op weg naar 2029' onze leidraad. De gemeenteraad stelde deze visie ruim twee jaar geleden vast. De visie is destijds ook al door de gezamenlijke erfgoedafdelingen opgesteld. Onderstaande thema's moeten zorgen voor grotere betrokkenheid bij de mensen in de stad en moeten een belangrijke economische rol vervullen:

- Erfgoed toegankelijk maken voor meer mensen
- Herbestemming van leegkomende gebouwen
- Van herbestemming naar erfgoedontwikkeling
- Nieuwe aandacht voor cultuurhistorisch landschap
- Monumentenzorg

Deze thema's vragen om een specifieke aanpak, vooral omdat ze een nieuwe invalshoek hebben binnen het cultuurhistorisch domein. Ze richten zich sterker naar buiten toe en zijn belangrijk voor de economische positie van de stad. Daarom staan ze prominent op de agenda. De thema's worden hier uitgewerkt.

Erfgoed toegankelijk maken voor meer mensen

Uit onderzoek en ervaring blijkt dat er grote belangstelling is voor het Bossche verleden. De Boschlogie-cursussen oogsten al 25 jaar succes en voor diverse activiteiten zoals Open Monumenten Dag, het Museumweekend en activiteiten rondom Jheronimus Bosch is veel animo. Ook wordt historische informatie steeds intensiever (mede digitaal) geraadpleegd. Naast het 'consumeren' van cultuurhistorie is er ook veel belangstelling onder vrijwilligers om onderzoek te doen naar het Bossche verleden en dit uit te dragen en te delen. Van origine ligt de nadruk in het werk op verzamelen, bewaren, onderzoeken en toegankelijk maken van cultuurhistorische informatie voor het publiek. Het laatste aspect, het 'vertellen van de verhalen' zelf, komt meer centraal te staan. Dit vraagt een vernieuwende en modernere aanpak. Op het moment dat het 'verhaal' beter over het voetlicht komt, zullen meer mensen er belangstelling voor hebben en er kennis van willen nemen. Te denken valt aan: openstellen van diverse plekken met cultuurhistorische informatie; het ruimte geven aan herinneringen ter vergroting van kennis en sociale samenhang; meer aandacht voor de historie van minder voor de hand liggende wijken, zoals de Haverleij en het voeden van onze ambassadeurs in de stad met onze professionele kennis. Dat nieuwe digitale technieken en mogelijkheden hierbij een grotere rol gaan spelen, mag duidelijk zijn.

Herbestemming van leegkomende gebouwen

Dat gebouwen leegkomen en vragen om een nieuwe invulling is niet nieuw. Ook in onze stad verloren diverse monumentale gebouwen hun oorspronkelijke functie en kregen een nieuwe bestemming. Sterker nog: deze gebouwen zouden er zonder herbestemming waarschijnlijk niet meer zijn. In het verleden vervulde de gemeente hierbij al een belangrijke rol zoals bij de herbestemming van de Verkadefabriek, De Gruyterfabriek, de Willem I-kazerne en de Willem II-sigarenfabriek. Het leegkomen van grote, monumentale gebouwen zal in de komende jaren sterk toenemen. Aan de ene kant door het verouderen van de gebouwen voor de betreffende functie en het gewoon niet meer 'past' of omdat moderniseren een te grote investering vraagt. Aan de andere kant doordat in de komende jaren (in heel Nederland) veel religieus vastgoed beschikbaar komt. In onze stad zal het om zo'n 30 monumentale gebouwen gaan. Door de huidige economische situatie en ontwikkelingen op de markt voor zakelijk vastgoed

is het moeilijk om nieuwe gebruikers en investeerders te vinden. Een lastige situatie dus, want juist deze gebouwen betekenen veel voor de unieke uitstraling van onze stad. Ze zijn iconen van onze historie waarmee mensen zich verbonden voelen. Dat willen we als gemeente niet kwijt raken. Om langdurige leegstand en verval te voorkomen vervult de gemeente vanuit haar maatschappelijke verantwoordelijkheid een belangrijke rol. De gemeente wil samen met diverse partners in de stad de kansen verkennen en benutten. Door samen op trekken met de vele enthousiaste partners in stad en regio, en door een goede afstemming met de provinciale en Rijksoverheid en landelijke netwerken, hebben we de sleutel tot succes in handen. Als gemeente faciliteren we, werken we samen en zetten we kennis en bestuurlijke mogelijkheden in. Zo heeft de gemeente een herbestemmingsteam in het leven geroepen, worden er herbestemmingsprofielen geformuleerd, is er advies en ondersteuning bij toekomstplannen en is er voor eigenaren die monumenten willen herbestemmen binnen de gemeente één laagdrempelig aanspreekpunt binnen het erfgoedcluster.

Van herbestemming naar erfgoedontwikkeling

De herbestemmingsbehoefte van Erfgoed ontstaat meestal door (dreigende) leegstand of functieverlies van monumentale gebouwen en complexen. Alles wijst erop dat we de komende decennia te maken krijgen met een groeiende discrepantie tussen vraag en aanbod op de markt voor monumentaal vastgoed. Daarbij gaat het niet alleen om kwantiteit (m2). Vrijkomende monumentale panden zijn in hun bestaande configuratie veelal ongeschikt voor de toekomstige (economische, culturele of maatschappelijke) functies. Een actieve, meer ontwikkelende benadering van de gemeente zal nodig zijn om:

- a. Zo veel mogelijk erfgoed duurzaam in stand te houden.
- b. Functies aan te trekken of te behouden die van belang zijn voor de ontwikkeling van de stad.

Dit betekent dat de afdeling Erfgoed meer dan in het verleden ontwikkelingsmogelijkheden van monumentaal vastgoed verkent en actief op zoek gaat naar potentiële gegadigden.

Deze actieve vorm van erfgoedontwikkeling houdt ook in dat er af en toe concessies moeten worden gedaan aan het behoud van historische elementen wanneer deze het toekomstig gebruik voor vitale functies voor de stad ernstig in de weg staan. Het alternatief is immers vaak nog slechter: langdurige leegstand, verloedering of het mislopen van belangrijke ontwikkelingskansen.

Nieuwe aandacht voor cultuurhistorisch landschap

Het door de geschiedenis gevormde cultuurhistorisch landschap gaat verder dan het buitengebied. Het strekt zich ook uit tot dorpen en wijken, denk bijvoorbeeld aan monumentale tuinen en parken. Het thema cultuurhistorisch landschap staat duidelijk op de agenda sinds wettelijk is geregeld dat de cultuurhistorische belangen een essentieel onderdeel vormen van bestemmingsplannen. Voor gebouwde monumenten en archeologie geldt dit al lang. Naast losse elementen gaat het bij cultuurhistorisch landschap ook om structuren en lijnen die afzonderlijke elementen met elkaar verbinden. In 'Op weg naar 2029' staat een flink aantal projecten geformuleerd waarmee we het cultuurhistorisch landschap duidelijk op de kaart zetten. Zo is er binnen de samenwerking van De Groene Delta speciale aandacht voor behoud of herstel van waardevolle natuur- en groengebieden of groenstructuren zoals houtwallen, lanen en hagen, en voor herstel van cultuurhistorisch erfgoed zoals militaire, infrastructurele en/of waterstaatkundige objecten zoals bruggen, sluisjes en dijken.

De ontwikkeling van fysieke erfgoedprojecten beperkte zich de afgelopen decennia voornamelijk tot het gebied binnen de stadsmuren (Vestingwerken, Binnendieze). Het Programma Vestingwerken is grotendeels gerealiseerd. Het gemeentebestuur maakt zich sterk voor de ontwikkeling van de aanvals-

en verdedigingslinie van Frederik Hendrik, de Linie 1629. Het beleg van 's-Hertogenbosch is van grote historische betekenis en daarmee een favoriet onderwerp voor historici binnen en buiten de stad. Dat is niet alleen omdat het een belangrijke gebeurtenis was in de ontwikkelingsgeschiedenis van de stad, maar óók omdat het beleg een keerpunt vormde in de Tachtigjarige Oorlog, die uiteindelijk in 1648 met de Vrede van Münster leidde tot de erkenning van Nederland als soevereine staat.

De sporen van dit stelsel van fortificaties zijn nog steeds in het landschap terug te vinden. Zij bieden interessante mogelijkheden op het gebied van natuur- en landschapsontwikkeling, recreatie, toerisme en regionale samenwerking. Stichting De Groene Vesting beijvert zich om deze in het landschap verscholen historie weer zichtbaar en beleefbaar te maken. Voor de gemeente ligt hier een belangrijke taak waar het gaat om archeologisch onderzoek, restauratie en reconstructie.

Linie 1629 is een gemeentegrens-overschrijdend project waarbij ingezet wordt op het realiseren van een concreet uitvoeringsprogramma. In dit programma zijn naast het fort Crèvecoeur, ook Henriëttewaard, De Deuterse Schans en De Heinis opgenomen.

Monumentenzorg

Het is onze verantwoordelijkheid om samen met de Provincie en het Rijk monumenteigenaren te ondersteunen. Daarmee zorgen we voor het beheer van de fysieke kwaliteit van het monumentenbestand. Waar nodig stimuleren we restauraties met subsidie en advies. Ook Rijk en Provincie stellen soms middelen beschikbaar. Restauratiesubsidie is belangrijk voor de financiële haalbaarheid en is bovendien een effectief sturingsinstrument. Om de komende jaren inzicht te krijgen in de inzet van middelen wordt een behoefteanalyse gemaakt voor de restauratie van gemeentelijke monumenten en beeldbepalende panden.

4.3. Juridisch beleidskader

Naast de inhoudelijke kaders zijn er ten aanzien van de juridische kaders grote veranderingen op komst. De belangrijkste daarvan zijn:

De Erfgoedwet (inwerkingtreding 1-1-2016)

In de Erfgoedwet legt de overheid overzichtelijk vast hoe met ons erfgoed wordt omgegaan, wie welke verantwoordelijkheden daarbij heeft en hoe het toezicht daarop wordt uitgeoefend. De Erfgoedwet vervangt straks 6 wetten en regelingen op het gebied van cultureel erfgoed, waaronder de Monumentenwet 1988. Onderdelen van de Monumentenwet die de fysieke leefomgeving betreffen, gaan naar de Omgevingswet die in 2018 van kracht wordt.

Voor de volgende onderdelen is een overgangsregeling in de Erfgoedwet opgenomen voor de periode 2016-2018:

- Vergunningen tot wijziging, sloop of verwijdering van rijksmonumenten.
- Verordeningen, bestemmingsplannen, vergunningen en ontheffingen op het gebied van archeologie.
- Bescherming van stads- en dorpsgezichten.

De Omgevingswet (inwerkingtreding 1-1-2018)

Voor het onroerend cultureel erfgoed is deze wet van grote betekenis. De bescherming van (gemeentelijke) monumenten wordt straks geregeld via de nieuwe omgevingsplannen (voorheen bestemmingsplan). De regering heeft zich voorgenomen om voortaan veel wijzigingen van monumenten vergunningvrij te maken. Dit in het kader van de deregulering. Maar dat kan betekenen dat de gemeente helemaal niet meer weet dat een monument wordt verbouwd. In onze stad wordt veel bereikt voor monumenten dankzij informele gesprekken die onze bouwhistorici voeren met initiatiefnemers die willen bouwen.

Daarom pleit onze stad - samen met andere monumentengemeenten - voor een meldingsplicht voor bouwactiviteiten in een monument.

De nieuwe Omgevingswet regelt onder meer:

- De vergunningen voor het wijzigen van rijksmonumenten.
- Het rekening houden met cultureel erfgoed (ook gemeentelijke monumenten) bij het maken van ruimtelijke plannen, waaronder de omgang met (verwachte) archeologische waarden.
- De bescherming van stads- en dorpsgezichten.

Het integrale karakter van de Omgevingswet maakt dat cultureel erfgoed bij ruimtelijke ontwikkelingen beter in beeld is en dat er meer mogelijkheden zijn voor bescherming-op-maat.

De kaders voor dit ondernemingsplan zijn hiermee gezet. Het sluit goed aan op de bestuurlijke inzet van het college van B&W.

5. Missie

Met de afdeling Erfgoed realiseren we een samenhangend cluster dat zich sterker naar buiten richt. Op basis van inhoud en kennis, waar we trots op zijn, vertellen en bewaren we het erfgoedverhaal van 's-Hertogenbosch in al zijn facetten en op verschillende manieren. We benutten daarbij de beschikbare mogelijkheden. In onze missie staat verwoord waar de nieuwe afdeling voor staat, namelijk:

“De afdeling Erfgoed onderzoekt, verzamelt en bewaart bronnenmateriaal dat van belang is voor de kennis van het verleden van 's-Hertogenbosch. De afdeling maakt deze inzichtelijk, toegankelijk, tastbaar en overdraagbaar, opdat de historie van de stad een bijdrage levert aan de identiteit van de huidige en toekomstige generatie(s) en aan de betrokkenheid van bewoners, bedrijven en bezoekers bij de stad. De afdeling zorgt ervoor dat de kennis van het verleden een bijdrage levert aan de ontwikkeling van de stad. Historie en eigentijdse architectuur vormen daarbij samen onderdeel van het dynamisch, stedelijk weefsel.”

De afdeling Erfgoed beheert documenten en objecten die inzicht geven in onze geschiedenis. De afdeling maakt de lokale geschiedenis toegankelijk, zichtbaar en beleefbaar voor een brede doelgroep. Zo leveren we een bijdrage aan het belang van mensen om zich in 's-Hertogenbosch 'thuis' te voelen. De effecten reiken echter verder: de activiteiten om het cultuurhistorisch erfgoed van de stad te behouden, te beheren, en geschikt te maken voor eigentijds gebruik, dragen bij aan het positieve imago en aan de ontwikkeling van de stad.

Zo moet het verleden een inspiratiebron blijven voor nieuwe, uitdagende architectuur, waarmee wij ons ook in de toekomst van andere steden blijven onderscheiden. Met de historische kennis willen we de betrokkenheid van bewoners, bedrijven en bezoekers vergroten, zodat zij ervoor kiezen meer in onze stad te investeren en er langer te blijven. Zo wordt 's-Hertogenbosch 'rijker' in alle betekenissen van het woord.

“

“Ons erfgoed actief dienstbaar maken
aan de ontwikkeling van de stad in
economisch, ruimtelijk en sociaal opzicht.”

6. Visie

Aan de hand van onze visie en strategie geven wij in onze ogen vorm aan de door ons geformuleerde missie. De missie houdt ons scherp in waar we dagelijks mee bezig zijn en welke bijdrage wij telkens weer willen leveren aan de stad.

Cultuurhistorie, of liever gezegd erfgoed, vervult een belangrijke rol voor de positie van een stad. Erfgoed vormt een bron van toeristische inkomsten en draagt bij aan het investerings- en vestigingsklimaat en aan de ruimtelijke ontwikkeling van de stad. Het is ook een bron van directe en indirecte werkgelegenheid. Voor het erfgoedcluster liggen hier kansen om actief bij te dragen aan de sociaal-economische ontwikkeling van de stad. Wij kunnen bijdragen aan een verbetering van de focus en samenwerking binnen de toeristisch-recreatieve infrastructuur (citymarketing, cultuur en evenementen).

De betekenis van erfgoed in directe zin is evident. Museumbezoek, deelname aan stadswandelingen of historische vaartochten zijn goed te meten. Wat het indirect betekent voor een stad is lastiger te duiden. In welke mate draagt het erfgoed bij aan het winkelen in de stad of aan de vestiging van nieuwe bedrijven of bewoners? In de afgelopen jaren is hier veel onderzoek naar gedaan. Dát er een relatie bestaat tussen erfgoed en sociaaleconomische ontwikkeling is inmiddels wel aangetoond.

Onderzoek in het rapport 'Eigen haard is goud waard' (projectbureau Belvédère 2008) toont aan dat investeringen in lokaal erfgoed zichzelf niet alleen terugverdienen, maar ook een behoorlijk rendement opleveren. De cultuurhistorische uitstraling van een binnenstad is een duidelijke trekker voor de bezoeker om te winkelen, om naar museum, theater of bioscoop te gaan of om een terras of restaurant te bezoeken. Het rapport 'Cultuur en creativiteit naar waarde geschat' (Universiteit van Amsterdam) geeft aan dat de aantrekkingskracht van historische steden ook uitwerkt op creatieve en innovatieve bedrijven. Mensen in creatieve beroepen voelen zich aangetrokken tot plekken met een bijzondere, eigentijdse sfeer en een sterk imago. Erfgoed kan op deze manier een motor zijn voor de economie. Het is hierbij natuurlijk vooral van belang dat mensen hun identiteit ontleenen aan de cultuurhistorie van een stad. Het geeft een ankerpunt, basis en samenhang in het tijdsbesef van verleden, heden en toekomst.

De veranderende samenleving maakt dat bedrijvigheid en werken nieuwe vormen heeft gekregen. Richard Florida zegt in zijn onderzoek 'The Rise of the Creative Class' (2002):

"De menselijke creativiteit is de nieuwe motor voor economische groei. Voor het eerst sinds mensenheugenis is economische groei afhankelijk van de ontwikkeling van de menselijke geest en niet technologische vernieuwing, niet van een betere locatie en niet van strakkere productieprocessen".

In zijn onderzoek behandelt Florida de opkomst van een nieuwe 'creatieve klasse'. Deze maakt inmiddels voor ruim 30% van de beroepsbevolking uit en stelt creativiteit centraal in werk en vrije tijd. Hun aanwezigheid is vervolgens voor andere bedrijven een belangrijke factor bij de keuze van de vestigingsplaats. De creatievelingen zelf voelen zich onafhankelijk en vrij, ook bij het kiezen van de werkplek ('footloose'). Zij komen echter wel op het culturele klimaat van een stad af. Dat biedt kansen voor monumentaal vastgoed dat zich transformeert tot bedrijfsverzamelgebouwen of broedplaatsen. Juist die locaties spreken tot de verbeelding en vervullen voor de creatieve klasse een belangrijke aantrekkingskracht voor de stad. Voorbeelden hiervan zijn er te over. In 's-Hertogenbosch hebben we natuurlijk De Gruyterfabriek.

Erfgoed wordt dus steeds vaker én overtuigender in verband gebracht met economische concurrentiekracht. In Europees, rijks- en lokaal beleid staat erfgoed op deze manier op de agenda. Zo schreef de Europese Commissie in november 2014 aan het parlement dat:

"Ons culturele erfgoed en de wijze waarop wij het behouden en benutten, bepalen in belangrijke mate de plaats van Europa in de wereld en de aantrekkingskracht van ons continent als plek om te wonen, te werken en te bezoeken".

De Rijksoverheid noemt erfgoed en de creatieve industrie in zijn topsectorenbeleid in het belang van de versterking van de Nederlandse concurrentiekracht.

In het in 's-Hertogenbosch gesloten bestuursakkoord (2015-2018) is 'Sterk erfgoed' één van de negen pijlers, terwijl in de pijler over ruimtelijke ontwikkeling het thema transformatie en herbestemming ook nog eens specifiek worden benoemd.

Trendwatcher Adjiedj Bakas pleit ervoor om de ruimte voor toerisme toch vooral in samenhang te laten zijn met de overige gebruikers en voorzieningen in de stad (publicatie in NRC, 24 januari 2015). Stem het potentieel aan toerisme af op de maat en schaal van de stad. Een stad in de juiste balans, met een plek voor iedereen heeft meer toekomst, zo stelt hij.

In onze visie staat de sociaal-economische betekenis van erfgoed daarom centraal. Dit vormt het vertrekpunt voor ons beleid en de opzet van onze organisatie. Het past bij de huidige tijd en bij het integraal denken. Daarbij past een duidelijke en modern opgezette organisatie. Een organisatie die zich naar buiten richt en middenin de samenleving staat.

De eigentijdse stad met eigentijds erfgoed

's-Hertogenbosch heeft een sterk imago op het terrein van cultuurhistorie. De eigentijdse invulling die wij daar aan geven wordt landelijk vaak als voorbeeld genoemd. Dit maakt onze stad uniek. Juist het eigentijdse van onze cultuurhistorie bepaalt onze agenda voor de 'moderne erfgoedstad'. Het richten op cultuurhistorie alléén is daarbij niet voldoende. Het totale culturele klimaat in de stad is immers bepalend voor de aantrekkingskracht van de stad. De herbestemming van de Verkadefabriek en De Gruyterfabriek tonen bijvoorbeeld aan dat een koppeling van cultuurhistorie en een eigentijdse cultuur- en werkklimaat kan leiden tot een inspirerend en succesvol resultaat.

Vakkennis, expertise en samenwerking zijn cruciale succesfactoren

Om onze gezaghebbende positie op het gebied van cultuurhistorie blijvend hoog te houden, staat de expertise, de vakkennis en het blijven doen van onderzoek bij ons personeel voorop. Samen met zeer betrokken vrijwilligers en historische verenigingen zetten we ons erfgoed steeds beter op de kaart. Voor dit alles is samenwerking tussen de verschillende vakdisciplines en met externe partijen heel belangrijk. Dat is de winst die we kunnen verzilveren met de samenvoeging van onze erfgoedafdelingen.

Regionale samenwerking

Al jaren stelt de gemeente 's-Hertogenbosch haar expertise op het gebied van cultuurhistorie ter beschikking aan gemeenten in de regio. Dat doen we onder andere op het gebied van archeologie en de ontwikkeling van de Linie 1629. Met de invoering van de Erfgoed- en Omgevingswet denken wij vanuit onze expertise voor de regio een waardevolle partner te kunnen zijn. Onze ambitie is dan ook deze regionale samenwerking verder uit te bouwen.

7. Strategische analyse (SWOT)

In dit hoofdstuk beschouwen we wat in de nabije toekomst op ons afkomt (externe analyse) en wat we in huis hebben om onze doelstellingen te realiseren (interne analyse). Op basis hiervan bepalen we wat de belangrijke issues zijn voor de komende tijd en wat er organisatorisch nodig is om adequaat te kunnen reageren op de uitdagingen waarvoor we ons gesteld zien.

7.1 Interne analyse (Sterkte zwakte analyse)

We hebben de sterke en zwakte punten en de kansen en bedreigingen in één overzicht bij elkaar gezet (schema SWOT analyse). Zonder op elk onderdeel in detail in te gaan kan over de interne analyse in grote lijnen het volgende worden opgemerkt:

De nieuwe afdeling Erfgoed is een inhoudelijk sterke, gezaghebbende organisatie, die in vergelijking met andere steden in Nederland ook een lange traditie heeft van 'het actief uitdragen van cultuurhistorie'.

Op het gebied van bouwhistorie, archeologie en monumentenzorg kan zonder terughoudendheid gesteld worden dat deze disciplines toonaangevend zijn in ons land. Dat vinden we niet alleen zélf, maar wordt bevestigd door wetenschappelijke instituten en (inter-) nationale erfgoedorganisaties. Het Stadsarchief had deze positie ook jarenlang, maar heeft de laatste jaren hier en daar wel ingeleverd. Dit is niet alleen het gevolg van de 'wet van de remmende voorsprong' maar mede het gevolg van een onduidelijke lange termijnontwikkeling.

In onze stad is sprake van een sterke en brede waardering voor het cultuurhistorisch erfgoed. Dat blijkt onder meer uit de vele Bosschenaren die zich hiermee bezig houden (al dan niet in verenigingsverband). De erfgoedafdelingen zijn dan ook gewend om samen met anderen het cultuurhistorische verhaal uit te dragen. Dit is met het oog op de toekomst een sterk punt.

Minder sterke punten van de huidige afdelingen zijn te vinden in de mate waarin we aangehaakt zijn en gebruik maken van digitale communicatiemiddelen en sociale media. Hier is nog een wereld te winnen.

De huisvesting van publiekfuncties, bronnen (depots) en personeel is overduidelijk voor verbetering vatbaar. De verspreide huisvesting van personeel (Stadsarchief Bloemenkamp, BAM Bethaniestraat) staat de ontwikkeling van een sterke erfgoedorganisatie in de weg.

Het aanbod van erfgoedsporen en de ontsluitingsbehoefte zijn in principe onbeperkt. De beschikbare mensen en middelen zijn dat echter niet. Het aanbod neemt ook sneller toe dan in het verleden. We zullen ons dus meer moeten bezighouden met de vraag hoe we dit enorme aanbod zodanig kunnen ontsluiten dat onze doelen (en die van onze afnemers) maximaal bediend worden. Ook de prioritering van ons aankoop- en verwervingsbeleid van bronnenmateriaal vraagt meer aandacht dan in het verleden het geval was.

We hebben te maken met een sterk vergrijzend personeelsbestand. Dit waarderen we als een zwak punt waar het gaat om verlies van kennis en ervaring, maar tegelijkertijd is dit een sterk punt omdat deze situatie mogelijkheden creëert voor vernieuwing, modernisering en prioritering.

7.2. Externe analyse (externe ontwikkelingen, kansen & bedreigingen)

Omdat onze stad 'erfgoed-minded' is en veel inwoners daaraan hun steentje willen bijdragen, zijn veel van onze gezamenlijke ambities al op voorhand erg kansrijk. Het nationaal Jeroen Boschjaar 2016 geeft hieraan een extra impuls.

De groeiende nationale en internationale waardering voor cultuurhistorie zien we als een kans om via het erfgoedbeleid een positieve bijdrage te kunnen leveren aan de economische en ruimtelijke ontwikkeling van de stad.

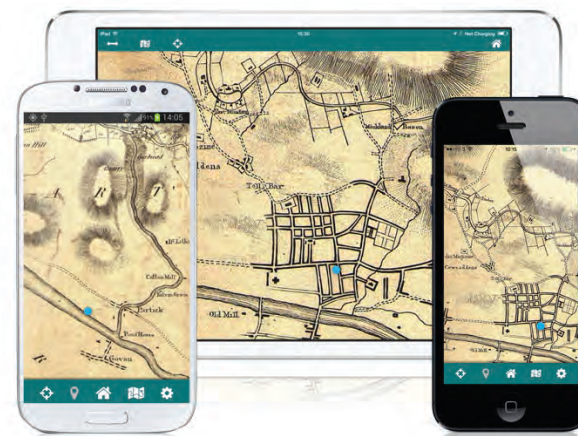
Mensen met een gedeelde of gezamenlijke geschiedenis voelen zich meer bij elkaar betrokken. Het op een goede manier beleefbaar maken van die gezamenlijke historische banden biedt dus kansen voor ontwikkeling en behoud van sociale samenhang.

Grote kansen liggen er op het gebied van digitale ontwikkelingen. We zijn hierdoor in staat om een groot publiek laagdrempelig te betrekken bij het erfgoed van de stad. Denk daarbij bijvoorbeeld aan inschakeling van vrijwilligers bij de ontsluiting via internet (crowdsourcing) of aan de toepassing van 3D presentaties (bouwhistorie) en aan het aanbieden van informatie via mobiele apparaten (tablets, smartphones).

Nieuwe wetgeving (Erfgoedwet en Omgevingswet) schept kansen om het erfgoedbeleid van de gemeente beter te integreren in het ruimtelijk beleid van de gemeente en de kwaliteit van het onroerend cultureel erfgoed te waarborgen.

Een bedreiging, die ook ontwikkelingskansen biedt, is de toenemende leegstand van belangrijke grote monumenten in de stad. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om kerken en kloosters of om monumentaal zakelijk- en overheidsvastgoed (Grasso, voormalig huis van bewaring/gerechtshof, voormalig Rijksarchief).

De meeste monumenten kunnen op den duur slechts overleven met een goede, eigentijdse herbestemming. Het vinden daarvan is een enorme uitdaging. Het biedt echter ook kansen voor de vestiging van nieuwe, voor de ontwikkeling van de stad belangrijke functies (St-Jacobskerk(2x!), De Gruyterfabriek, Klooster Mariënborg).

Overzicht interne analyse

Sterkten

- Integrale , breed gedragen cultuurhistorische Beleidsvisie.
- Geïntegreerde planning en rapportage binnen programma cultuur-historische kwaliteit.
- Hoog kennisniveau medewerkers op gebied van bouwhistorie, lokale geschiedenis, monumenten, archeologie en archief.
- Bekendheid bij inwoners (Stadsarchief).
- Programmatische organisatie en uitvoeringsgerichtheid van vestingwerken.
- Grote betrokkenheid vast personeel en vrijwilligers.
- Structurele betrokkenheid bij Bouw- en bestemmingsplannen (BAM).
- Begeleiding grote en kleine restauraties.
- Herbestemmingsteam.
- Landelijke bekendheid en netwerk (BAM, vestingwerken).
- Vruchtbare samenwerking tussen BAM en vestingwerken.
- Genereert veel positieve publiciteit en is daarom interessant voor het imago van de stad en voor bestuurders.
- Personeel (kennis en ervaring).
- Collectie.

Zwakten

- Te weinig gevoel bij inzetbaarheid van erfgoed voor sommige andere beleidsterreinen (economie, sociaal).
- Geen gezamenlijk erfgoedprogramma BAM en SA en externe partijen (synergie).
- Gebruik van digitale media (versnippering, samenhang, toegankelijkheid en vindbaarheid, ontbreken doelgroepenbenadering); geen gebruik sociale media.
- Geen erfgoed-brede communicatie(-strategie).
- Te weinig focus.
- Juridische afstemming wet- en regelgeving.
- Afstemming met ruimtelijke plannen.
- Planning acquisitie en ontsluiting archieven.
- Projectmanagementkwaliteit (m.u.v. vestingwerken).
- Tekort aan depotruimte (SA).
- Expositieruimte topstukken (SA) .
- Locatie buiten grote publieksstromen (BAM/SA).
- Functionaliteit studiezaal, o.a. digitaal (SA).
- Prioritering en afstemming studie- en onderzoeksprogrammering.
- Verspreide huisvesting personeel.
- Samenwerking tussen vestingwerken en SA.
- Website wordt niet bijgehouden (BAM/SA).
- Te weinig samenwerking met SO/ORV (landschappelijke erfgoedontwikkeling en inrichting van de openbare ruimte).
- Archiefbeheer (collectiebeheer), informatiemanagement en publiekstaken BAM is onderbezet.
- Vergrijzing personeel.

Overzicht externe analyse

Kansen

- Groot draagvlak voor cultuur-historisch erfgoed in de stad.
- Veel externe organisaties en partijen die zich richten op erfgoed.
- Samenwerking met grote vrijwilligersorganisatie Kring Vrienden.
- Grote aantrekkingskracht voor vrijwilligers.
- Jeroen Bosch 500 geeft sterke impuls aan cultuurhistorie. (VW, SA en BAM werken hierin nog onvoldoende samen!).
- Beschikbaar komen grote monumentencomplexen is bedreiging, maar geeft ook nieuwe mogelijkheden.
- Samenwerking met Groene vesting en anderen m.b.t. Linie 1629.
- Bolwerk St. Jan als nieuw cultuurhistorisch informatiepunt voor bezoekers.
- Presentatie Groot Tuighuis kan verder worden uitgebreid voor erfgoedpresentatie.
- Vestiging Rijksarchief (BHIC) in de stad (samenwerking).
- Samenwerking met JBAC (2016 e.v.)
- Digitale media bieden kansen om een veel bredere doelgroep te bereiken.
- Erfgoed kan belangrijke bijdrage leveren aan de economie door de betrokkenheid van bewoners, bedrijven en bezoekers met de stad te vergroten en daarmee te zorgen dat er meer geïnvesteerd wordt in de stad.
- Geschiedenis in de buurt/ buurtarcheologie kan betrokkenheid en sociale samenhang in buurten vergroten.
- Sterk landelijk imago op gebied van monumentenzorg.
- Crowdsourcing.
- Toenemende Europese aandacht voor erfgoedontwikkeling.
- Nieuwe Erfgoedwet en Omgevingswet.
- ArcheoHotspot 's-Hertogenbosch.
- Deregulering in de monumentenzorg.

Bedreigingen

- Groeiende leegstand van religieus erfgoed en andere grote monumenten.
- Zeer veel externe spelers die zich richten op erfgoed (is ook kans).
- Zwak investeringsklimaat.
- Opdrogen van Europese, nationale en provinciale subsidiemogelijkheden.
- Gebrekkige samenwerking tussen Kring Vrienden en VVV.
- Onbekendheid van locatie Stadsarchief.
- Nieuwe Nederlanders worden nauwelijks bereikt.
- Bezuinigingen gemeentefonds.
- Vervallen van de meldingsplicht bij bouwwerkzaamheden in en aan monumenten.

8. Strategie

Al met al biedt deze SWOT analyse voldoende ingrediënten voor de realisatie van een ambitieus erfgoedprogramma. De daarbij te volgen strategie en de daarbij behorende issues (onderwerpen die onze bijzondere aandacht vragen) worden kort toegelicht:

Waar zetten we op in?

1. Werken als één, geïntegreerd cluster vanuit één unieke plek.
2. Realiseren van een ErfgoedWerkplaats, inclusief ArcheoHotspot.
3. Sterk op communicatie: óók digitaal.
4. Samenwerking met partners in stad en regio, Provincie, Rijk en Europa.
5. Erfgoedontwikkeling voor de economische versterking van de stad.

8.1. Werken als één, geïntegreerd cluster vanuit één unieke plek

Om onze ambities te realiseren is het noodzakelijk om de afdeling Erfgoed op één plek te huisvesten, met ruimte om publiek en vrijwilligers op een goede manier te bedienen.

Vestingwerken, Stadsarchief en BAM zijn nu op verschillende locaties in de stad gehuisvest. Daarnaast huren we extern depotruimte zoals in België, bij het Rijksarchief (Citadel) en in het de Gruytercomplex. Aan het gebouw van het Stadsarchief (Bloemenkamp) is de laatste decennia, in afwachting van een duidelijk toekomstplan, nauwelijks geïnvesteerd. Het gebouw is aan een dringende opknopbeurt toe. De depotruimte is kwalitatief op orde maar te klein. Het gebouw van de BAM is een paar jaar geleden opgeknapt, maar te klein om zonder verbouwing de gehele erfgoedafdeling te huisvesten. Uitbreiding met het voormalige koor van de voormalige Jacobskerk (Azijnfabriek) biedt op termijn mogelijk een oplossing. De realisatie van adequate huisvesting is voor de nieuwe erfgoedafdeling tegelijk cruciaal en urgent. Om deze reden maakt huisvesting en de daarvoor benodigde middelen nadrukkelijk onderdeel uit van dit ondernemingsplan.

Situering van de ErfgoedWerkplaats in de binnenstad

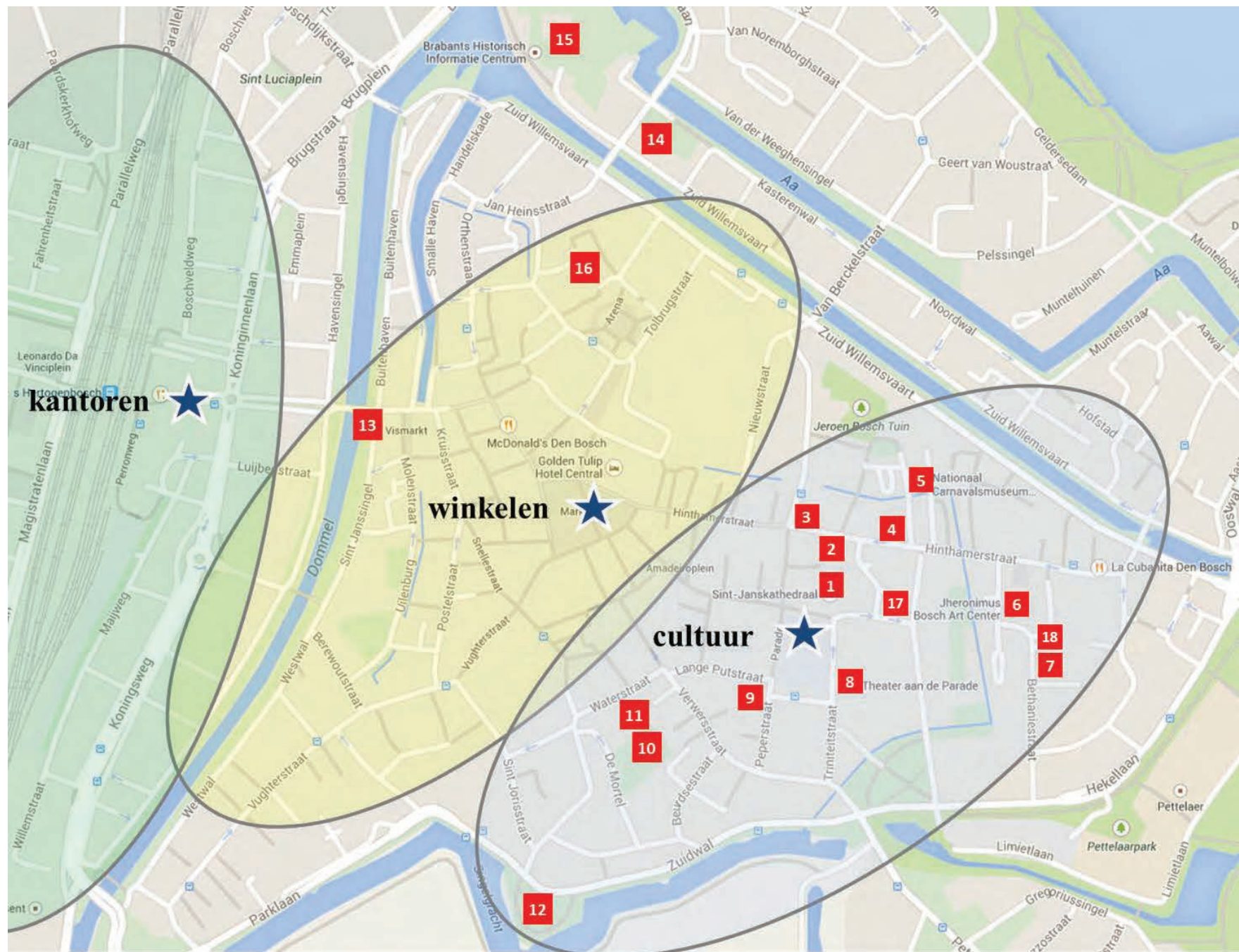
De binnenstad van 's-Hertogenbosch kent grofweg een drietal subgebieden.

1. Een 'kantorenplein': Grote kantoren gesitueerd in de spoorzone bij het Centraal Station.
2. Een 'winkelplein': Het kernwinkelgebied met de Markt als centrum.
3. Een 'cultuurplein': Culturele en cultuurhistorische functies met de Parade als centraal plein.

De kaart op de volgende bladzijde geeft een weergave van de culturele en cultuurhistorische functies. Hierop is de logische situering van de nieuwe ErfgoedWerkplaats in het Groot Tuighuis (nr. 7 op de kaart) evident. Tevens is te zien dat dit 'cultuurplein' vanuit toeristisch perspectief interessante ontwikkelingsmogelijkheden biedt wanneer het als herkenbaar en samenhangend gebied wordt gepromoot. De ErfgoedWerkplaats met zijn open publiekskarakter zal daar zeker aan bijdragen.

Legenda

1	Kathedraal St. Jan
2	St. Jansmuseum
3	Bibliotheek en Muserije
4	Zwanenbroedershuis
5	Oeteldonks Gemintemuseum
6	Jheronimus Bosch Artcenter
7	Groot Tuighuis
8	Theater
9	Kringhuis Kring Vrienden
10	Het Noordbrabants Museum + Stedelijk Museum
11	Erfgoed Brabant + Provinciaal archeologisch depot
12	Bastionder
13	Bolwerk St.-Jan
14	Kruithuis
15	Brabant Historisch Informatiecentrum (BHIC)
16	Stadsarchief
17	Museum Slager
18	Oudheidkamer Reinier van Arkel

8.2. De ErfgoedWerkplaats inclusief ArcheoHotspot

Vanuit onze doelstelling om erfgoed toegankelijker te maken voor méér mensen zetten we onder meer in op het realiseren van een ErfgoedWerkplaats inclusief ArcheoHotspot. De ErfgoedWerkplaats is een informatie-, presentatie-, expositie- onderzoeks-, en inspiratieomgeving waarbij alle disciplines van het erfgoedcluster samenkomen (Bouwhistorie, Archeologie, Monumentenzorg en Stadsarchief).

De ArcheoHotspot is onderdeel van een landelijk netwerk van plaatsen waar mensen daadwerkelijk kennis kunnen maken met archeologie. Vanaf mei 2015 kan iedereen komen kijken, vragen stellen, eigen vondsten (laten) onderzoeken of informatie krijgen van een van onze archeologen of bouwhistorici. Bezoekers mogen ook zelf meedoen met archeologische werkzaamheden. Vanwege het landelijk karakter is de ArcheoHotspot een voorziening die wat meer op zichzelf staat, maar die in onze situatie vanzelfsprekend deel uitmaakt van de ErfgoedWerkplaats.

De gemeentelijke ErfgoedWerkplaats wordt het paradepaardje voor de buitenwacht. Iedereen, van jong tot oud, is van harte welkom om op deze plek informatie

te vergaren, voor hobby of studie. Door dit op een geheel moderne en eigentijdse wijze te doen, weten we het publiek te trekken en worden we tot in de wijde omtrek een begrip als kenniscentrum op het gebied van erfgoed. De kracht moet uitgaan van een divers aanbod.

In de ErfgoedWerkplaats kan men terecht voor onderzoek, als individu of als groep. Informatie is zowel fysiek (deels) als digitaal beschikbaar. De digitale beschikbaarheid moet zeer publieksvriendelijk zijn. Ook is er ruimte voor educatieve activiteiten voor verschillende leeftijdsgroepen en voor basis-, middelbaar- en vervolgonderwijs. Tegelijkertijd worden er open depots en tentoonstellingen gehouden, is er ruimte voor het houden van lezingen en het voeren van debat. Een leestafel met een bibliotheek van de historie van 's-Hertogenbosch (boeken en actuele tijdschriften) en een koffiecorner in een loungeachtige sfeer moeten het geheel tot een aantrekkelijke plek in de stad maken. Begeleiding, wegwijs maken en ondersteuning zijn steeds beschikbaar, door zowel professionals als vrijwilligers. Het menselijke contact is daarbij een belangrijke factor.

De ErfgoedWerkplaats krijgt een nauwe relatie (ruimtelijk en visueel) met het archeologisch laboratorium en met de ArcheoHotspot.

Historisch actueel

Belangrijk is dat we met de Erfgoedwerkplaats steeds 'up-to-date' blijven. De jongste ontdekkingen en informatie worden op moderne wijze ontsloten, waar mogelijk met directe betrokkenheid van ons publiek. Dit betekent dat er een heel nauwe relatie tussen de verschillende teams en vakdisciplines binnen de afdeling Erfgoed moet zijn. We moeten elkaar voorzien van materiaal en elkaar scherp houden in wat we doen, waarom we het doen en voor wie we het doen. Uitwisseling van informatie behoort tot een ieders taak. Hier zitten belangrijke voordelen van de samenvoeging van de afdelingen. Er vindt een sterkere bundeling en uitwisseling van kennis plaats die aan de ene kant voor verdieping zorgt: we komen meer te weten over historische feiten. Aan de andere kant brengen we door deze bundeling van krachten een veel breder en completer beeld over de historie van de stad.

8.3. Sterk op communicatie: óók digitaal

Ons bereik naar buiten is een onderwerp op zich. Sterk zijn in communicatie is van cruciaal belang voor ons bestaansrecht. Pas als wij onze kennis en verhalen goed en aansprekend voor al onze doelgroepen weten te ontsluiten, slagen we in wat we willen bereiken. Fysieke raadpleging neemt relatief gezien af, maar is nog altijd een zeer belangrijke vorm van ontsluiting van onze kennis. Digitale raadpleging heeft in de afgelopen jaren een enorme vlucht genomen, ook omdat er op dit terrein zo veel mogelijkheden bijgekomen zijn. Dit roept echter wel nieuwe vraagstukken op zoals: Is het verantwoord om ruimte te bieden aan een lokale 'erfgoed-Wikipedia'? Of kan dan de authenticiteit niet meer worden gegarandeerd? En hoe erg is dat? Er komen immers ook nieuwe wetenswaardigheden beschikbaar". Interessante toepassingen zijn bijvoorbeeld het gebruik van sociale media en van een chat- of forumfunctie.

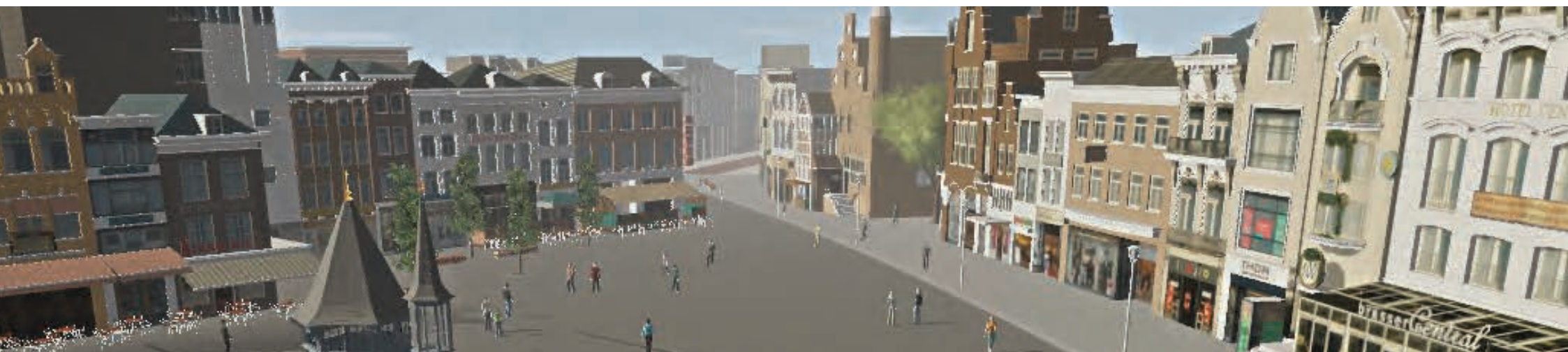
De digitale vaardigheden van onze klanten en de mogelijkheid om informatie digitaal en 24/7 beschikbaar te stellen nemen nog steeds toe. Ook de digitale presentatiemogelijkheden ontwikkelen zich in rap tempo (bijvoorbeeld 3D, mobiele apparaten). Dit alles leidt tot andere vraagpatronen en aanbodmogelijkheden. We zullen daarvoor passende antwoorden moeten bieden.

Hierbij gaat het om onderwerpen als:

- het E-depot (digitale archief)
- Digitale dienstverlening
- Fysieke openstelling
- Publiekscommunicatie

Het E-depot: beheer van digitale bronnen

Papieren informatie wordt steeds meer verdrongen door digitale informatie. Binnen enkele jaren zal alle geproduceerde informatie digitaal zijn. De hoeveelheid neemt bovendien explosief toe. Deze ontwikkeling geldt zowel voor tekst als voor (bewegend) beeld en geluid. Dit vraagt om een andere procesbenadering en een andere wijze van archivering (E-depot). Hiervoor moeten we de komende tijd een duurzame oplossing vinden. We sluiten daarbij zoveel mogelijk aan bij landelijke ontwikkelingen. Vooralsnog gaan we er vanuit dat daarbij onze digitale en gedigitaliseerde bronnen worden overgebracht naar een centraal E-depot waar digitale informatie wordt opgeslagen, beheerd en ontsloten. Daarnaast zullen voor de nog niet overgebrachte digitale archieven en voor de (publieks-) ontsluiting lokale voorzieningen moeten worden getroffen (lokaal E-depot en ontsluitingsprogrammatuur).

8.4. Samenwerking met partners in stad en regio, Provincie, Rijk en Europa

Binnen onze gemeentegrenzen kennen we een breed en bont palet aan lokale en bovenlokale organisaties op het gebied van erfgoed (Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch, Stichting De Groene Vesting, Brabants Historisch Informatie Centrum, Stichting 's-Hertogenbossche Monumentenzorg, Het Noordbrabants Museum etc.)

Het is belangrijk om als nieuwe erfgoedafdeling constructief en productief met deze organisaties samen te werken. Zaken als communicatie, rollen, verantwoordelijkheden en synergie spelen daarbij een belangrijke rol. Daarnaast moeten we ons ervan bewust zijn dat we voor de realisering van onze ambities ook externe sponsors nodig hebben. Regionale en (inter-)nationale samenwerking en een sterke belangenbehartiging en fondsenwerving zijn daarvoor onontbeerlijk. Het cultuurhistorisch veld is veelzijdig

en veelomvattend. Dat betekent dat we niet solistisch te werk gaan. Samenwerking op verschillende niveaus en met verschillende partners in ons werkgebied en ook daarbuiten is daarom vanzelfsprekend en noodzakelijk.

In gezamenlijkheid bereiken we meer en kunnen we veel meer betekenen voor onze doelgroepen en voor de positionering van cultuurhistorie in onze stad.

Van belang is wel om de focus scherp te houden: waarom en met wie werken we samen en wat is de toegevoegde waarde ervan. De samenvoeging van de afdelingen tot één erfgoedafdeling is een uitgelezen moment om bestaande samenwerkingsverbanden tegen het licht te houden. De focus moet gericht zijn op versterking en verbreding van het cultuurhistorisch veld, met de inbreng van eenieders expertise.

Samenwerking is ook van belang op het gebied van lobby, belangenbehartiging en financiering. Zonder ondersteunende partijen is het moeilijk om het beoogde niveau te behalen en behouden. Samenwerking met de hogere overheden, Provincie, Rijk en Europa is daarbij vanzelfsprekend.

Vrijwilligers

BAM, Stadsarchief en Vestingwerken kunnen hun producten en diensten op het huidige niveau leveren dankzij de inzet van vele vrijwilligers. In totaal is de verhouding vaste medewerkers en vrijwilligers momenteel 1:2. Vrijwilligers zijn daarnaast ook vaak actief bij andere erfgoed(-gerelateerde) organisaties. Het is dus van groot belang vrijwilligers aan ons en aan de stad te blijven binden. Daarbij gaat het niet alleen om waardering en aandacht, maar ook om organisatie, faciliteiten, begeleiding, opleiding en instructie. Deze taken verdienen goede verankering in de nieuwe organisatie.

Dat geldt ook voor de afstemming en samenwerking met extern werkende vrijwilligersorganisaties binnen het

erfgoed domein. Mede dankzij de samenwerking en inzet met de vrijwilligers worden vele verhalen verteld over stad en regio. Onze vrijwilligers zijn de ambassadeurs van onze gezamenlijke cultuurhistorie, zij dragen voor een deel de verhalen uit en vormen daarmee een belangrijke schakel naar een groot deel van onze doelgroepen. Daarnaast vervullen zij, in ondersteunende zin, belangrijk werk bij het onderzoek en het beheer van onze bronnen. Zonder hen zouden wij niet zo veel werk kunnen verzetten en duiding kunnen geven aan bestaande en nieuwe bronnen. Er is dan ook een specifieke opgave om de bestaande samenwerking met onze vrijwilligers vanuit dit oogpunt blijvend goed te organiseren en waar mogelijk te verbeteren. Wij zijn ons ervan bewust dat hun bijdrage onontbeerlijk is.

8.5. Erfgoedontwikkeling voor de economische versterking van de stad

Eén van de uitdagingen van de afdeling Erfgoed is de herbestemming van leegstaande monumenten en monumentale complexen. De afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten coördineert sinds enkele jaren het herbestemmingsteam. Dit team heeft tot taak om vraag (functies) en aanbod (leegkomende monumenten) bij elkaar te brengen. Hoewel met dit herbestemmingsteam goede resultaten worden geboekt, is een opschaling naar actieve erfgoedontwikkeling gewenst. De omvang van (dreigende) leegstand hiervan neemt namelijk harder toe dan in het verleden. Dit wordt veroorzaakt door een aantal parallelle ontwikkelingen:

1. Ontkerkelijking (religieus erfgoed).
2. Economische transitie in de economie (bedrijfs- en kantoorpanden).
3. Digitalisering (internetverkoop, outsourcing).

Om deze 'monumentale vastgoedcrisis' het hoofd te bieden is meer nodig dan herbestemming met bestaande functies. We moeten actief op zoek naar nieuwe functies die bijdragen aan de economische structuurversterking van de stad, naar eigentijdse ontwikkeling van leegkomende monumenten en monumentale complexen en naar (eventueel tijdelijk) gebruik vanuit de innovatieve broedplaats-gedachte. We kennen daarvan goede voorbeelden in onze stad zoals De Gruyterfabriek, Verkadefabriek en Jheronimus Bosch Art Center.

Inzetten op erfgoedontwikkeling vraagt om een intensivering van de samenwerking met bestaande partners (BIM, EZ, Cultuur, Maatschappelijk Vastgoed) en uitbouw van samenwerking met ontwikkelaars en ondernemende initiatiefnemers. Het bestaande herbestemmingsteam zal daarom worden omgevormd naar een erfgoedontwikkelingsteam dat samen met interne partners (Economische Zaken, Cultuur, Grondzaken, Maatschappelijk Vastgoed) en externe partners (vastgoedorganisaties (BIM), herbestemmingsorganisaties, eigenaren, ontwikkelaars, financiers etc.) op zoek gaat naar vitale toekomstbestendige functies om deze vervolgens om te zetten in concrete projecten.

9. Bestaande organisatie

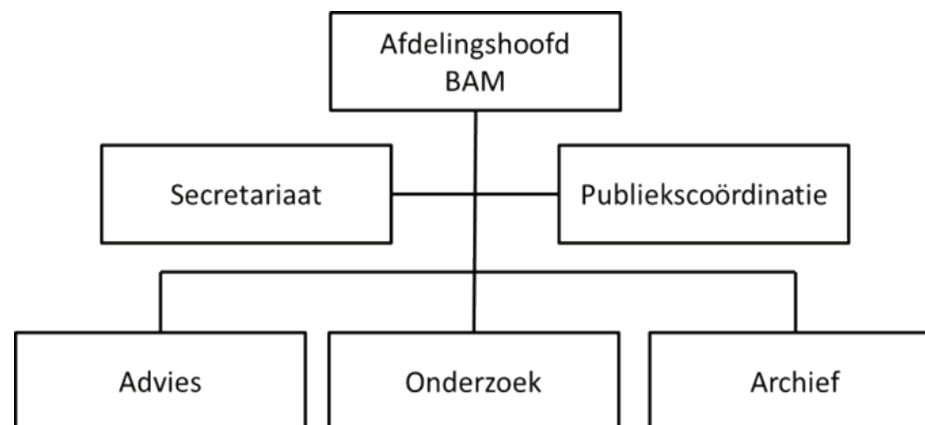
In dit hoofdstuk wordt de organisatieverandering beschreven naar de nieuwe afdeling Erfgoed. Na een beschrijving van de oude situatie (afdelingen BAM, Stadsarchief en programma Vestingwerken) volgen de uitgangspunten voor het organisatieontwerp. Daarna wordt de nieuwe organisatie beschreven. Per organisatieonderdeel volgt een beschrijving van de belangrijkste processen en de daarbij behorende personele functies.

De organisatie van de nieuwe erfgoedafdeling bestaat uit een samenvoeging van de vroegere afdelingen Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten (SO/BAM), het Stadsarchief (BZ/SA) en het programma Vestingwerken (SB/DIR). Na een korte beschrijving van deze organisatieonderdelen, wordt in dit hoofdstuk de nieuwe organisatie beschreven.

9.1. Afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten

De organisatiestructuur van de afdeling BAM kent drie teams: Advies, Onderzoek en Archief.

Team Advies

- Monumentenbeleid
- Subsidieverstrekking en advisering
- Advisering ruimtelijke planvorming
- Bestuurlijke advisering
- Publieksvoorlichting monumentenzorg
- Advisering bouwplannen en restauratie
- Coördineren herbestemmingsteam

Team Archief

- Beheer van het bouwhistorisch en archeologisch archief/depot
- Beheer digitaal archief
- Vondstenverwerking
- Laboratorium
- Informatiemanagement
- Publieksvoorlichting (vooral via scholen)

Team Onderzoek

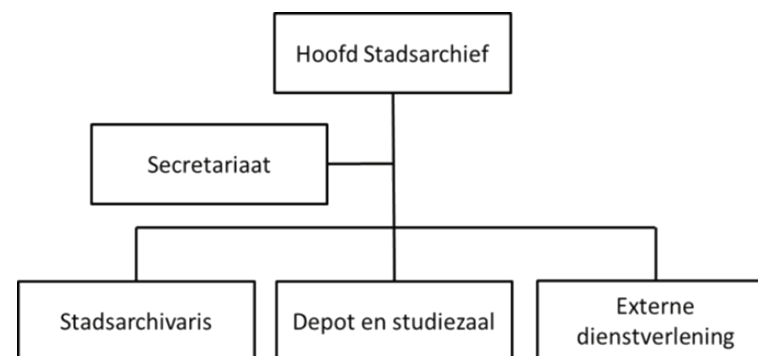
- Programmering onderzoek
- Archeologisch onderzoek
- Bouwhistorisch onderzoek
- Uitwerking onderzoek en kenniscentrum
- Toezicht op archeologisch onderzoek door derden
- Publiekspresentatie archeologisch en bouwhistorisch onderzoek

De coördinatie van publiekscommunicatie en educatie is belegd in de staffunctie publiekscoördinatie. Tot de taak van het secretariaat behoort ook de organisatie van Open Monumentendag. De afdeling BAM heeft een formatie van 14,5 FTE. Daarnaast werken bij BAM een aantal gedetacheerde medewerkers van WeenerXL (o.a. als huismeester).

9.2. Stadsarchief

De afgelopen jaren werden plannen ontwikkeld om het Stadsarchief en de afdeling Documentaire zaken tot één (documentaire archief-) afdeling samen te voegen. Met het oog op de publieksfunctie waren er plannen om het Stadsarchief samen met de stadsbibliotheek te huisvesten in een nieuw te bouwen “Agora” complex op het GZG terrein. Uiteindelijk bleken de daarmee te behalen synergie-

effecten minder interessant dan de voordelen die ontstaan bij een samenvoeging van alle Erfgoed-gerelateerde afdelingen binnen de gemeente. (BAM, Stadsarchief, Vestingwerken). Vooral de sterke historische oriëntatie en het belang daarvan voor de stad, heeft daarom tot deze samenvoegingskeuze geleid. De taakverdeling binnen de organisatie van het Stadsarchief is als volgt:

Stadsarchivaris

- Uitoefening van de wettelijke archiefinspectiefunctie gericht op de gemeentelijke administratie
- Beleidsadvisering

Depot en Studiezaal

- Acquisitie en dequisitie (gemeentelijk, gemeenschappelijke regelingen, particulieren, bedrijven, instellingen)
- Archiefbewerking (schriftelijke, audio - visuele bronnen, analoog en digitaal)
- Studiezaal
- Digitalisering
- E-depot (opslag en toegankelijk maken van gedigitaliseerde en ‘digital-born’ archiefstukken)

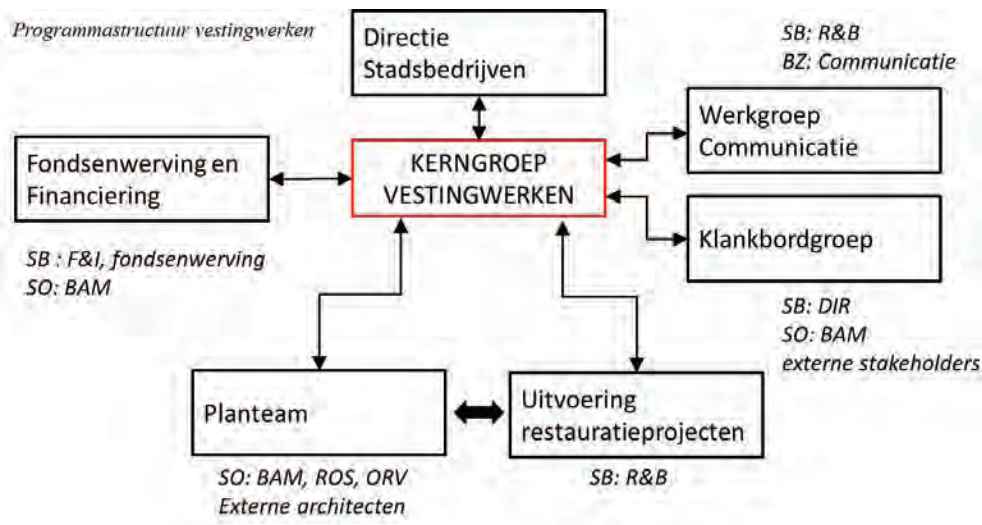
Externe dienstverlening

- Educatieve projecten, PR, Boschlogie
- Cultuurhistorische samenwerking en netwerken
- Website

De afdeling Stadsarchief heeft een vaste formatie van 13,5 FTE. Daarnaast heeft de afdeling een aantal gedetacheerde WeenerXL medewerkers in dienst.

9.3. Programma Vestingwerken

Het onderdeel Vestingwerken binnen het erfgoedcluster was in de oude organisatie een programmataak onder verantwoordelijkheid van de directie Stadsbedrijven (Voorzitter Kerngroep Vestingwerken). Planning, programmering, ontwerp en financiering van de verschillende restauratieprojecten werden door een intersectorale programma-organisatie uitgevoerd. Naast de restauratie was de programma-organisatie Vestingwerken verantwoordelijk voor de projecten en exploitatie van de binnenstedelijke vaarwegen. Onderstaand schema toont de structuur van het programma Vestingwerken.

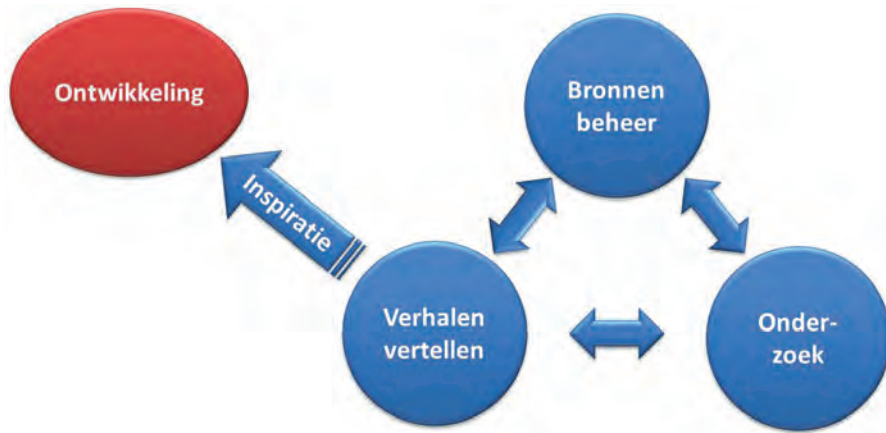
Aan vestingwerken is 1 FTE verbonden. De overige capaciteit wordt op projectbasis geleverd vanuit andere afdelingen binnen de gemeentelijke organisatie.

10. Uitgangspunten organisatie

10.1. Hoofdprocessen

De nieuwe ergoedafdeling wordt gestructureerd volgens drie hoofdprocessen. Dit komt de herkenbaarheid binnen en buiten de organisatie ten goede en helpt bij een goede integratie van de medewerkers die van verschillende organisatieonderdelen afkomstig zijn. Die hoofdprocessen zien er als volgt uit:

A. BRONNENBEHEER: Historisch bronnenmateriaal (schrift, beeld, geluid, monumenten, bouwhistorische of archeologische vondsten) wordt veiliggesteld en beheerd (gearchiveerd, toegankelijk gemaakt, opgeslagen, geconserveerd etc.)

B. ONDERZOEK: De bronnen worden onderzocht en voor een groter publiek ontsloten. Hier krijgen de vondsten context, betekenis, waarde.

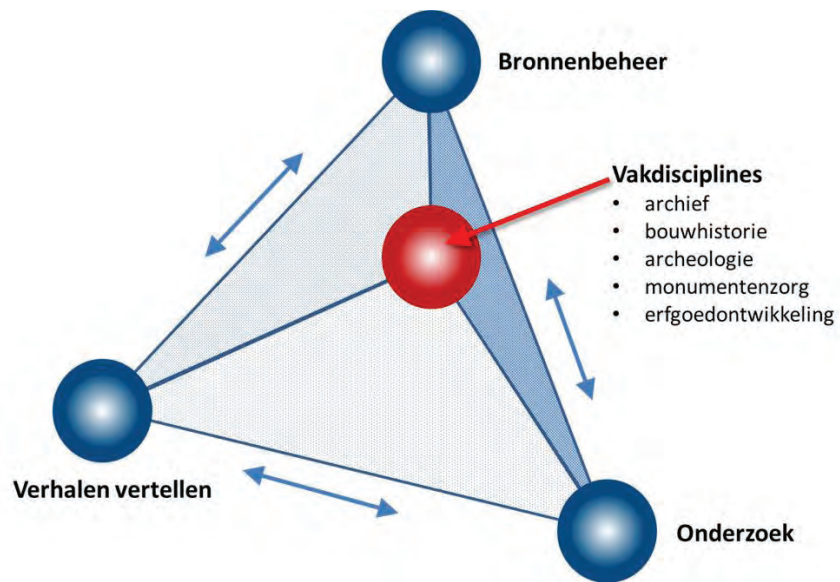
C. VERHALEN VERTELLEN: De onderzoeksresultaten worden gebruikt als inspiratiebron voor de ontwikkeling van de stad in de meest ruime zin des woords (ruimtelijk, economisch, sociaal). We noemen dit proces 'verhalen vertellen'. Het betreft hier een breed palet van educatieve projecten, publicaties, informatieverstrekking aan professionele en niet-professionele erfgoedorganisaties, facilitering van (cultuur-) historische initiatieven, inbreng in ruimtelijke plannen etc.

Vanuit deze cultuurhistorische hoofdprocessen vervult de nieuwe erfgoedafdeling een aantal adviestaken op het gebied van ruimtelijke ordening, de nieuwe Omgevingswet (monumenten, archeologie), de Erfgoedwet, bouwinitiatieven en de Archiefwet. In dit stafteam wordt ook het volgende hoofdproces opgenomen:

D. ONTWIKKELING: Een vierde hoofdproces van de afdeling Erfgoed betreft de ontwikkeling van stedelijk erfgoed.

10.2. Vakdisciplines

Uit het vorige figuur blijkt dat de hoofdprocessen zich in een netwerkstructuur bevinden. Er is wisselwerking en onderlinge afhankelijkheid tussen de hoofdprocessen. Alle drie maken gebruik van de verschillende vakspecialisten binnen de afdeling. Het niveau van deze vakdisciplines is ook op nationale schaal, van hoog niveau. De vakinhoudelijke coördinatie wordt binnen de overlegstructuur van de afdeling geregeld.

10.3. Formatieve neutraliteit

De totale formatie wordt niet uitgebreid. Dit betekent dat de noodzakelijke beleidsintensivering moet worden opgevangen door samenvoegingsvoordelen, verschuiving van formatie of door het aantrekken van aanvullende externe financiering. Wel is een beperkt transitiebudget nodig om fricties in de gewenste en aanwezige personele bezetting gedurende twee jaar te kunnen opvangen, o.a. voor opleiding.

10.4. Flexibiliteit

Van onze medewerkers verwachten we een flexibele houding die verder gaat dan de eigen functie of vakdiscipline. Dat is nodig omdat de afdeling Erfgoed goed moet kunnen inspelen op de behoeften van het groot aantal samenwerkingspartners binnen en buiten de stad. Ook verkleint dit de kwetsbaarheid en vergroot het de slagkracht van de organisatie.

10.5. Innovatiekracht

De voortschrijdende digitalisering heeft grote gevolgen voor onze manier van werken. De erfgoedwereld innoveert. Analoge archiefstukken maken plaats voor digitale dataopslag. Bouwhistorici en archeologen maken steeds intensiever gebruik van digitale 3D-modellen en afnemers communiceren steeds meer digitaal en willen tijd- en plaats-onafhankelijk in contact zijn. Deze ontwikkelingen doen een beroep op de eigen innovatieve kracht van de organisatie. Om onze sterke positie als erfgoedgemeente te behouden is 'bijblijven' alléén niet voldoende. Innovatie moet een belangrijk issue voor ons zijn.

10.6. Samenwerking

Een op samenwerking gerichte houding is erg belangrijk voor de afdeling Erfgoed. We zijn immers niet de enige speler binnen dit werkveld. Onze stad is gezegend met een sterk 'vrijwilligersleger' en velen daarvan zijn actief op het gebied van cultuurhistorie. Daarnaast zullen we met verschillende organisaties, instellingen en overheden samenwerken om onze doelstellingen zo goed mogelijk te realiseren. Denk daarbij bijvoorbeeld aan onderwijsinstellingen, toeristische organisaties, bibliotheek, musea en nationale en Europese samenwerkingspartners, maar ook aan monumenteneigenaren en ontwikkelaars. In deze samenwerkingsverbanden zijn we soms trekker, maar ook vaak facilitator of netwerkpartner.

10.7. Omgevingsbewust

Ons doel (bijdragen aan de ruimtelijke, economische en sociale ontwikkeling van de stad) bereiken we in belangrijke mate door vergroting van de betrokkenheid van onze inwoners. Medewerkers van de afdeling Erfgoed zijn zich daar goed van bewust en moeten daarom zelf ook actief betrokken zijn om te weten wat er speelt in de stad.

10.8. Vrijwilligers

In de erfgoedsector zijn veel vrijwilligers werkzaam. Dat aantal is in 's-Hertogenbosch zelfs zeer groot, onder andere vanwege de rijke historie en een actieve heemkundekring, maar ook de gemeente werkt met veel vrijwilligers. Het belang van vrijwilligers voor de stad wordt door de gemeente breed erkend. Dit komt onder meer tot uitdrukking in het personeelsbeleid voor vrijwilligers zoals dat door het college van B&W is vastgesteld. De afdeling Erfgoed alleen al heeft circa honderd actieve vrijwilligers zonder wie we onze producten en diensten niet in deze omvang kunnen leveren. Omgekeerd bieden wij vrijwilligers een sociaal netwerk waarbinnen zij hun interesses c.q. hobby's kunnen delen. We verwachten dat het aantal vrijwilligers nog flink kan toenemen als gevolg van de toenemende digitalisering. Vrijwillige onderzoekers kunnen hun werk, vooral als het gaat om archiefwerkzaamheden, immers ook op afstand doen. De werving en inzet van vrijwilligers is dus belangrijk en vraagt van de organisatie naast waardering ook faciliteiten, begeleiding, informatie en training en instructie. Binnen elk team moet hiervoor voldoende ruimte en aandacht zijn.

10.9. Kwaliteit

Met de opgebouwde kennis en expertise vervult 's-Hertogenbosch een belangrijke rol in regionaal en (inter)nationaal verband. De afdeling Erfgoed draagt in grote mate bij aan het behoud en de ontwikkeling van de ruimtelijke en cultuurhistorische kwaliteit van de stad. Met het karakter en de eigenheid onderscheidt 's-Hertogenbosch zich van andere steden. Wij fungeren ook als (inter)nationaal archeologisch en bouwhistorisch kenniscentrum. Studenten krijgen bij ons de kans om te komen leren. De kwaliteit van onderzoek en presentatie is ook daarom belangrijk.

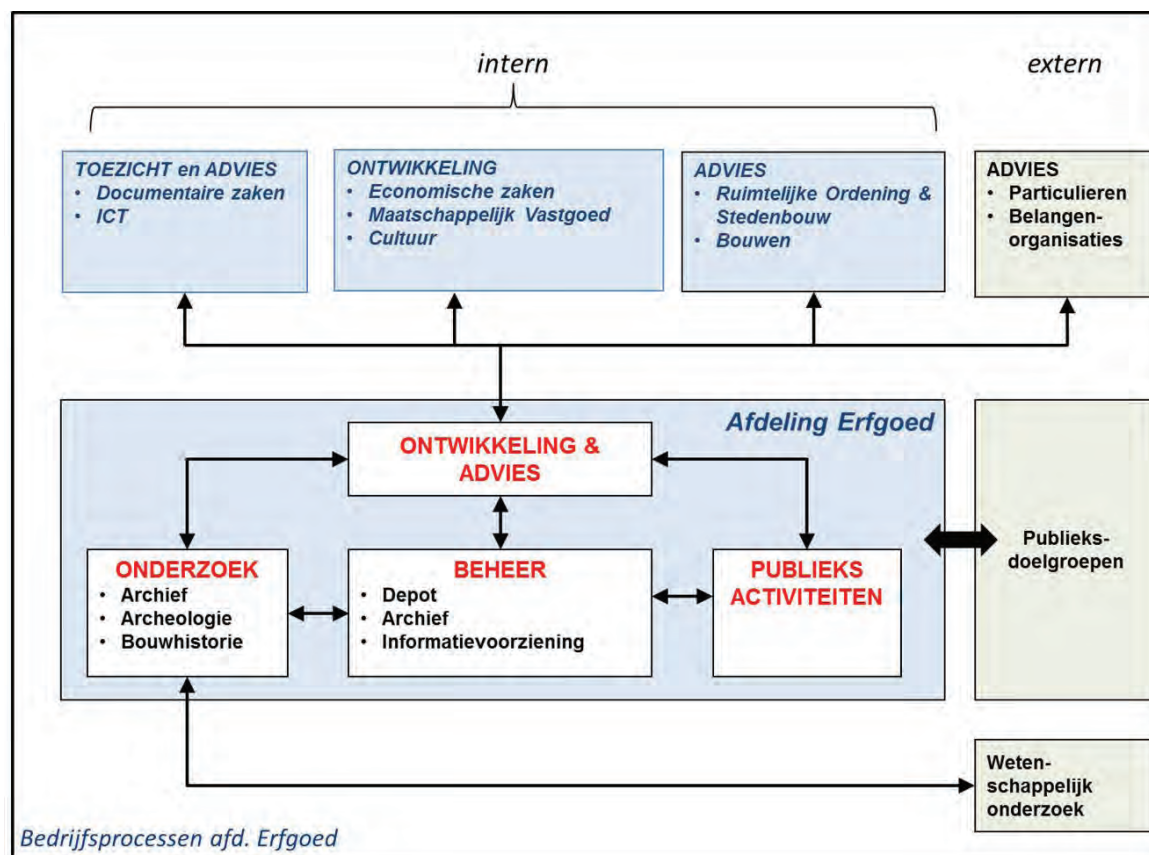
10.10. Social return

10% van het werknemersbestand van BAM en Stadsarchief bestaat uit medewerkers met een afstand tot de arbeidsmarkt. Dat houden we in de nieuwe erfgoedafdeling minimaal op hetzelfde niveau. Waar mogelijk maken we gebruik van de diensten van het gemeentelijk Leer-werkbedrijf WeenerXL.

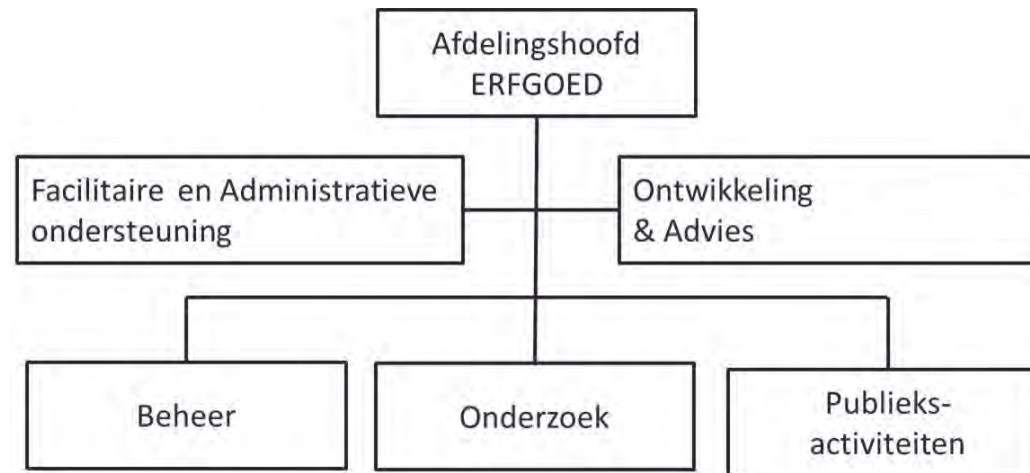
11. Nieuwe organisatiestructuur afdeling Erfgoed van sector Stadsontwikkeling

De organisatiestructuur is gebaseerd op de hoofdprocessen van de nieuwe organisatie. Deze valt uiteen in:

- Beheer (informatie, bouwhistorisch en archeologisch depot)
- Onderzoek
- Publieksactiviteiten
- Ontwikkeling en advies (intern binnen de gemeente en extern aan particulieren, ontwikkelaars, belangenorganisaties, hogere overheden etc.)

Organisatieschema

11.1. Team Ontwikkeling en Advies

Dit team is verantwoordelijk voor beleid en advisering (onder meer bij ruimtelijke plannen, bouwplannen, restauratie, wetgeving etc.). Ook de voorbereiding van bestuurlijke besluitvorming wordt door het team Ontwikkeling en Advies uitgevoerd (advisering aan B&W, voorbereiden van college- en raadsvoorstellen). Verder is dit team samen met het afdelingshoofd verantwoordelijk voor herbestemming en erfgoedontwikkeling, de planning en programmering van projecten, fondsenwerving en internationale samenwerking (kennisuitwisseling, belangenbehartiging, fondsenverwerving).

De functie van stadsarchivaris behoort eveneens tot het team Ontwikkeling en Advies. Tot zijn taak behoort het toezicht op het gemeentelijk archiefbeheer, advisering bij verwerking, substitutie en vernietiging. Advisering over wet- en regelgeving m.b.t. archieven en advisering bij reorganisaties en verzelfstandiging van organisatieonderdelen. De stadsarchivaris is ook verantwoordelijk voor het beleid van acquisitie en dequisitie (aantrekken en afstoten) en de prioritering van archiefinventarisaties.

Voor de functie erfgoedontwikkeling is op dit moment nog geen formatie voorzien. Waar nodig zal de hiervoor benodigde extra capaciteit voorlopig op projectbasis worden ingehuurd.

Processen

- Monumentenbeleid en monumentensubsidies
- Erfgoedontwikkeling
- Programmering en projecten
- Coördinatie herbestemmingsteam
- Externe financiering, subsidiëring en fondsenwerving
- Advisering ruimtelijke planvorming
- Advisering en informatieverstrekking aan initiatiefnemers van restauratie en bouwplannen
- Beleid externe dienstverleningen
- Bestuurlijke advisering

Functies

- Teamleider Ontwikkeling en Advies /beleidsmedewerker erfgoed
- Stadsarchivaris
- Beleidsmedewerker erfgoedprojecten en fondsenverwerving
- Adviseur restauraties, subsidiëring en herbestemming
- Adviseur ruimtelijke planvorming bouwhistorie
- Adviseur ruimtelijke planvorming archeologie

11.2. Team Beheer

Het team Beheer is verantwoordelijk voor verwerving, digitalisering, beheer en beschikbaarstelling van bronnen. Ze doet dit onder andere door inname van aangeboden archieven, collecties en door uitvoering van het acquisitie/decquisitie-plan. Het beleid voor acquisitie/dequisitie, archiefinventarisatie en het toezicht op het depot behoren tot de verantwoordelijkheid van de stadsarchivaris (team Ontwikkeling en Advies).

Binnen het team worden bronnen volgens planning geordend, beschreven en in geordende en toegankelijke staat gebracht (voorzien van ingangen zoals metadata, archievenoverzichten, archiefgidsen en broncommentaren). Het team beheer is verantwoordelijk voor het bewaren en beheren van bronnenmateriaal conform de wettelijke eisen (depotbeheer). Hiertoe behoort ook het beheer van fysieke en digitale depots:

- Archiefdepot
- E-depot
- Bouwhistorisch depot
- Archeologisch depot

Het archeologisch bodemarchief (archeologische sporen en vondsten op verschillende locaties in de stad) blijft in principe op locatie liggen. Op plaatsen waar bijvoorbeeld als gevolg van bouwwerkzaamheden de grond 'geroerd' wordt en aanwezigheid van archeologische waarden waarschijnlijk is, worden de aangetroffen vondsten geïnventariseerd en via tekeningen, foto's, rapportages en/of digitale vastlegging in kaart gebracht voor later onderzoek. Dit veldwerk geschiedt door de archeologen en bouwhistorici van het team onderzoek. Een deel van de bouwhistorische en archeologische vondsten wordt voor nader onderzoek en inventarisatie overgebracht naar het laboratorium. Hier zorgen professionals en vrijwilligers ervoor dat deze vonden worden geïnventariseerd, gerestaureerd en in toegankelijke staat worden opgeslagen in het archeologisch of bouwhistorisch depot van de gemeente. Ook hier is de inzet van onze vrijwilligers erg belangrijk.

Sommige vondsten en het bodemarchief (archeologie) worden daarnaast ook digitaal ontsloten (foto's, documenten, 3D opnamen). In toenemende wordt bij inventarisatie van gedigitaliseerde bronnen gebruik gemaakt van crowdsourcing (inschakeling van vrijwilligers op afstand via web-toepassingen).

Processen

- Informatiemanagement (beheer en koppeling diverse gegevensbestanden ook t.b.v. het team Onderzoek)
- Inrichting en beheer digitaal archief (e-depot)
- Verwerving en afstoten van archieven en collecties (acquisitie/decquisitie)
- Beheer van archeologische, bouwhistorische en archiefobjecten (depot)
- Vondstenbewerking (laboratorium)
- Primaire registratie en ontsluiting van archeologische-, bouwhistorische- en archiefobjecten
- Grafische gegevensverwerking
- Digitalisering
- Restauratie en conservering

Functies

- Teamleider Beheer / acquisiteur
- Beheerder archeologisch depot en bouwhistorisch archief
- Medewerker registratie archeologisch depot
- Begeleider vondstenverwerking / Begeleider vrijwilligers archeologie
- Assistent medewerker studiezaal
- Beheerder bibliotheek
- Beheerder beeld en geluid
- Medewerker Beeld en Geluid
- Beheerder digitale informatie
- Boekrestauratie-, depotmedewerker
- Medewerker registratie team Beheer

11.3. Team Onderzoek

Dit team is verantwoordelijk voor het onderzoeken en beschrijven van de verschillende archieven in hun historische context. Dit onderzoek kent diverse vormen. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek gebeurt veelal op locatie, omdat door bouwwerkzaamheden het archeologisch bodemarchief wordt aangetast of bouwhistorische relictten in gebouwen dreigen te verdwijnen. Soms gebeurt onderzoek voorafgaand aan bouwwerkzaamheden met het doel de plannen zo te maken dat zo weinig mogelijk historische materiaal verloren gaat. Bij archeologisch onderzoek heeft de gemeente ook vaak de rol van wettelijk gezag en houdt toezicht op het werk van derden; het meeste bouwhistorisch onderzoek doet de afdeling zelf. Dit onderzoek resulteert in een rapportage, documentatie en in vondsten die in het depot worden opgeslagen. Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek vormt de basis voor andere werkzaamheden vanuit de afdeling Erfgoed.

Historische bronnen in archieven (schrift, beeld, geluid) moeten toegankelijk worden gemaakt voordat ze raadpleegbaar zijn. Ook daarvoor moet onderzoek worden gedaan. Dat gebeurt door archiefinventarisaties en door de historische context van het bronnenmateriaal te bestuderen. Door de resultaten van archiefonderzoek te combineren met die van het bouwhistorisch en archeologisch onderzoek ontstaat een veel completer beeld.

In de studiezaal nieuwe stijl kunnen medewerkers en geïnteresseerden aan de hand van originele of gedigitaliseerde archiefstukken, vondsten en documentatie op locatie of online historisch onderzoek verrichten. Het team Onderzoek adviseert bij dit onderzoek, helpt bij de publicatie van onderzoeksresultaten en publiceert ook regelmatig zelf.

Processen

- Archeologisch onderzoek
- Bouwhistorisch onderzoek
- Historisch onderzoek en inventarisatie
- Geografische ontsluiting bronnenmateriaal en onderzoeksgegevens
- Kwaliteitsbewaking onderzoek door derden
- Begeleiding wetenschappelijk onderzoek
- Exploitatie studiezaal nieuwe stijl

Functies

- Teamleider Onderzoek / Senior Archeoloog
- Senior Bouwhistoricus
- Senior Archivist
- Archeoloog veldonderzoeker
- Bouwhistoricus veldonderzoeker
- Medewerker bouwhistorisch interieuronderzoek
- Archivist
- Medewerker geografische ontsluiting bronnenmateriaal
- Medewerker studiezaal
- Senior medewerker studiezaal

11.4. Team Publieksactiviteiten

Het team Publieksactiviteiten is verantwoordelijk voor het 'vermarkten' van de verhalen. Zij richt zich daarbij op de betekenis van het stedelijk erfgoed voor de ruimtelijke, economische en sociale ontwikkeling van de stad. Zij doet dit o.a. door het ontwikkelen van publieksaanbod, het verzorgen van presentaties, publicatie van onderzoeksproducten, het ontwikkelen van educatieve programma's en het organiseren van exposities en evenementen waaronder Open Monumentendag. Het team Publieksactiviteiten organiseert samen met het Koning Willem-I college en de Kring vrienden de Boschlogie cursussen.

Daarnaast is dit team verantwoordelijk voor alle web-communicatie (Erfgoed website met o.a. de publieksgerichte ontsluiting en toegankelijkheid van fysieke en digitale archiefdepots, onder andere via het concept ArcheoHotspots). Vanzelfsprekend wordt bij dit

alles nauw samengewerkt met veel interne en externe partijen. Het team Publieksactiviteiten moet dus over een breed en actief netwerk beschikken.

Een (niet uitputtende) opsomming:

Extern

media; heemkundekringen; musea; bibliotheek; onderwijsinstellingen; evenementenorganisaties; horeca; theaters; toeristische organisaties.

Intern

ruimtelijke ordening en stedenbouw; Economische Zaken, Citymarketing & Toerisme; maatschappelijk vastgoed; realisatie en beheer; wijkmanagement; communicatie.

Processen

- Communicatie
- Inhoudelijk beheer website
- Vakinhoudelijke inzet van sociale media
- Publieksvoorlichting
- Educatieve programma's
- Exploitatie ArcheoHotspot
- Exposities en lezingen, publicaties
- Evenementen zoals Open Monumentendag en maand van de geschiedenis
- Coördinatie RAMBO cursussen
- Netwerkbeheer met professionele en niet professionele erfgoed-organisaties in stad en regio.

Functies

- Teamleider / Coördinator publieksactiviteiten
- Medewerker organisatie publieksactiviteiten
- Medewerker educatie en publicatie
- Communicatiemedewerker

11.5. Facilitaire en administratieve ondersteuning

Dit team is verantwoordelijk voor de administratieve en facilitaire ondersteuning van de afdeling.

Processen

- Afdelings-administratieve ondersteuning
- Vraagbaak voor digitale applicaties en toepassingen (digi-buddy)
- Beveiliging/receptie
- Catering
- Technisch en operationeel gebouwenbeheer

Funcities

- Afdelingssecrètresse SO
- Huismeester

11.6. Programmering en werkwijze van erfgoedprojecten (voorheen Vestingwerken)

Voortkomend uit primaire of secundaire taken en verantwoordelijkheden van de gemeente is een regierol op erfgoedontwikkeling soms evident. Projecten gericht op de bescherming van de stad tegen hoog water (veiligheid), versterking van het cultuurtoerisme (economische ontwikkeling), het ontsluiten van natuur dicht bij de stad (ecologie) of op verbetering van de openbare ruimte (sociale veiligheid) zijn in de afgelopen twee decennia succesvol verknoopt aan de noodzakelijke restauratie van de vesting (beheeropgave). In de cultuurhistorische visie 'Op weg naar 2029' en in het Bestuursakkoord 2015-2018 wordt deze integrale aanpak als voorbeeld gesteld voor de ontwikkeling van erfgoed in de regio. In de Vaarvisie (raadsbesluit juni 2013) en het Linieboek (college B&W juni 2014) zijn projecten benoemd waarbij erfgoed in de regio vanaf het water kan worden ontwikkeld en beleefbaar worden gemaakt. Via het water van Dommel, Dieze en Aa kunnen onderdelen uit de Linie 1629 worden ontsloten. Het meerjarenprogramma Erfgoedprojecten (2016-2020) valt uiteen in:

- Het afronden van Versterkt Den Bosch (raadsbesluit juli 1999) met de ontwikkeling van het Wilhelminaplein tot een herkenbare stadsentree.
- Een toeristisch en recreatief aantrekkelijke route over de Linie 1629, met realisatie van verschillende historische sensatie punten.
- Een geoptimaliseerd vaarroute netwerk in en om de stad (voortzetting van het programma vestingwerken).
- Erfgoedontwikkeling.

Het programma Vestingwerken was erop gericht om in vijftien jaar tijd de vesting (tweede omwalling) van de stad weer zichtbaar en beleefbaar te maken.

Nu, vijftien jaar later, kunnen we vaststellen dat dit op een enkel project na, volledig is geslaagd. Van alle projecten uit het programma versterkt den Bosch is 90% gerealiseerd. In vijftien jaar tijd werd voor een bedrag van 55 miljoen geïnvesteerd in de restauratie van de vesting. Door combinatie van restauratiedoelen met andere beleidsdoelen kon hiervan 75% worden gedekt door externe fondsen en door 'werk-met-werk'.

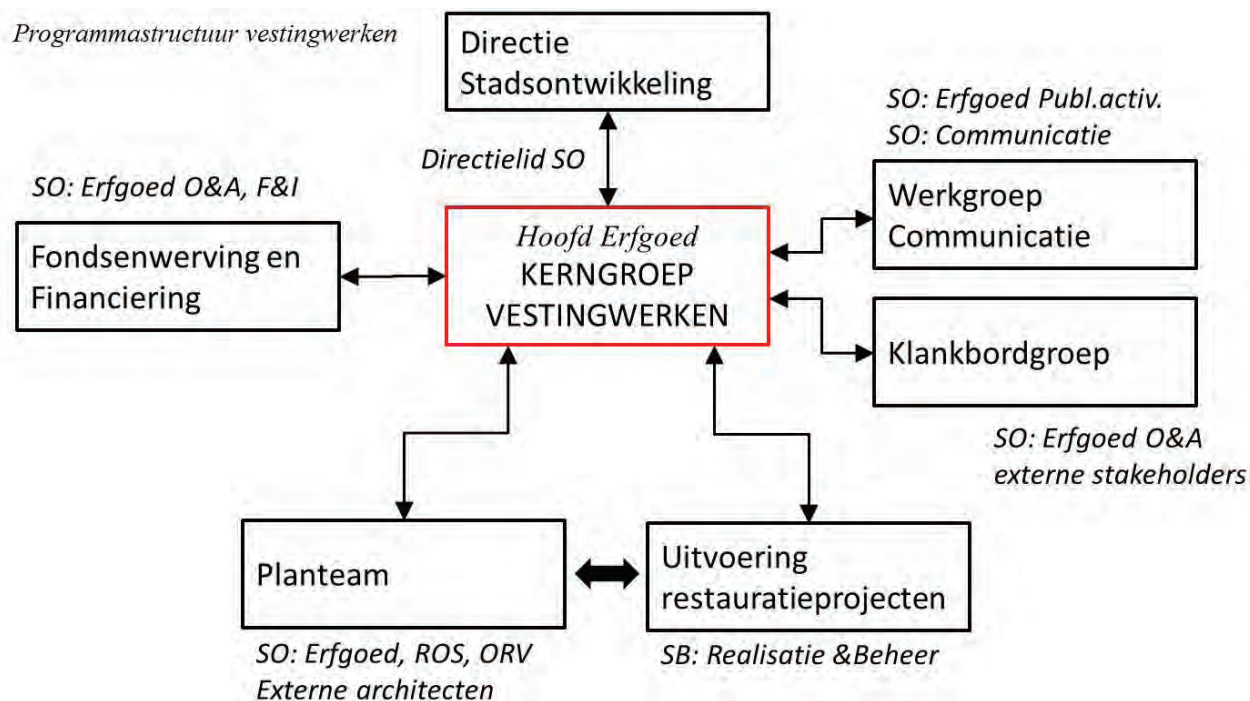
De programma-aanpak Vestingwerken wijkt in een aantal opzichten af van de bij de gemeente 's-Hertogenbosch gebruikelijke werkwijze bij investeringsprojecten:

Er is een programmabudget vestingwerken waarin jaarlijks bij de begroting een vast bedrag wordt gestort. Binnen dit budget worden projecten uit het programma zodanig uitgewerkt dat deze betrekkelijk nauwkeurig te ramen zijn en voldoende presentabel voor het verwerven van externe fondsen (principe van projecten op de plank). Zodra een sluitende financiering voldoende zeker is, wordt het project in uitvoering genomen om toegezegde fondsen zeker te kunnen stellen. Onvoorziene omstandigheden, die zich bij dit soort restauratieprojecten bijna altijd voordoen, worden opgevangen door versoberingen, programma-aanpassingen of door her-allocatie binnen het programmabudget. Hierbij wordt er uiteraard op gestuurd dat het programmabudget toereikend blijft. Deze manier van werken zorgt dus voor een grote slagvaardigheid.

In het Bestuursakkoord 2015-2018 heeft het college van B&W aangegeven deze werkwijze ook te willen hanteren voor het vervolg van het programma vestingwerken: Projecten van de Linie 1629 (onder andere in het agrarisch buitengebied). Om deze reden nemen wij hier ook de voorgestelde programmastructuur voor erfgoedprojecten op.

In deze structuur zal namens de directie Stadsontwikkeling een lid als opdrachtgever aan de kerngroep vestingwerken worden toegevoegd. In het nog op te stellen meerjarenprogramma Erfgoedprojecten, worden de resterende projecten van het

programma vestingwerken (Pieckenpoort) opgenomen, alsmede projecten in het kader van de Linie1629 en projecten in het kader van de Vaarvisie. Dit programma leggen wij uiteraard via de directie Stadsontwikkeling ter besluitvorming aan het college van B&W voor.

Klankbordgroep

Vaste leden:

- Kring Vrienden
- De Groene vesting
- Stichting Menno van Coehoorn
- Stichting 's-Hertogenbossche monumentenzorg
- IVN Vogel & natuurwacht

Projectafhankelijk:

- Hartje den Bosch
- Bewonersvereniging BLB
- Kring Vrienden
 - werkgroep vestingwerken
 - Werkgroep varen
 - werkgroep molens

12. Huisvesting

Huisvestingsprobleem moet opgelost

De 'sterkte-zwakte analyse' in dit ondernemingsplan geeft aan dat de medewerkers van het Stadsarchief, de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten en de Vestingwerken verspreid gehuisvest zijn. De kwaliteit van de huisvesting van met name het Stadsarchief, laat te wensen over. In afwachting van een toekomstplan is al decennia lang gewacht met investeringen. Het archiefdepot behoeft uitbreiding. Met de vorming van de nieuwe afdeling moet ook dit huisvestingsprobleem opgelost worden.

Eén unieke plek

De afdeling heeft de ambitie om het erfgoed actief dienstbaar te maken voor de ontwikkeling van de stad. Dat moet gebeuren voor - en samen met - bewoners, bedrijven en bezoekers. Een dergelijke ambitie heeft ook gevolgen voor de huisvesting. Daarom wordt in het hoofdstuk 'Strategie' uitgesproken dat de nieuwe afdeling moet gaan werken als één geïntegreerd cluster vanuit één unieke, herkenbare plek. Alleen zo krijgt het samengaan van verschillende historische vakgebieden een meerwaarde voor de stad en ontstaat een erfgoedcentrum dat voor iedereen herkenbaar is.

ErfgoedWerkplaats voor de stad

Die plek moet de samenwerking met de stad ook uitstralen: dat wil zeggen dat de plek niet alleen ruimte moet bieden aan werkers van de gemeente. Er moet ook ruimte zijn voor vrijwilligers en bezoekers die iets willen weten van de geschiedenis van de stad en voor mensen die daar actief mee bezig willen zijn. Dat kan individueel, met digitale hulpmiddelen, maar ook met begeleiding van de deskundigen van het 'Groot Tuighuis' en met origineel materiaal. Het moet een 'ErfgoedWerkplaats' worden voor de stad.

Keuze voor het Groot Tuighuis voor de huisvesting van de nieuwe afdeling Erfgoed

Er is direct gestart met een onderzoek naar de mogelijkheden om het 'Groot Tuighuis' in de Bethaniestraat te gebruiken als huisvesting voor de nieuwe erfgoedafdeling en de ErfgoedWerkplaats. Reden om hier als eerste naar te kijken is dat dit gebouw nog onlangs prachtig is gerestaureerd en faciliteiten heeft gekregen voor publiekspresentaties. Het is één van de oudste gebouwen van de stad. Het is in al die eeuwen vaak van functie veranderd en heeft daardoor een rijke geschiedenis die overal in het gebouw nog zichtbaar en voelbaar is. Het Groot Tuighuis heeft al een zekere lokale en nationale bekendheid opgebouwd als centrum voor Archeologie en Bouwhistorie. Het onderzoek naar de mogelijkheden van dit gebouw wijst uit dat huisvesten van de nieuwe afdeling hier mogelijk is op een aantal voorwaarden:

1. Om ook het Stadsarchief inclusief studiezaal te huisvesten is het noodzakelijk dat een deel van het archief aan de Bethaniestraat kan worden ondergebracht. Weliswaar is digitale raadpleging van de stukken steeds vaker mogelijk, maar er blijft een hoeveelheid stukken waarbij raadpleging van de originelen wettelijk mogelijk moet zijn. Hiervoor is ca. 250-300 m² archiefdepot nodig. Dit depot, formeel de archiefbewaarpplaats geheten, moet aan de eisen van de Archiefwet voldoen.
2. Om voldoende ruimte te bieden voor de ErfgoedWerkplaats en de studiezaal nieuwe stijl moet het cultureel podium 'de Aziëfabriek' verplaatst worden. De Aziëfabriek is nu gevestigd in het achterste deel van het Groot Tuighuis.
3. Om voldoende ruimte te bieden voor het personeel moet een deel van het Bouwhistorisch / Archeologisch depot worden uitgeplaatst. Hiervoor moet elders een structurele oplossing gevonden worden.

Hoe ziet de ErfgoedWerkplaats er uit?

Als de plannen voor het vernieuwde gebouw aan de Bethaniestraat zijn gerealiseerd, ziet de ErfgoedWerkplaats er als volgt uit. Rond de centrale hal zijn de ruimtes gesitueerd waar activiteiten plaatsvinden die voor het publiek interessant zijn om te zien. Ook vind je daar de ruimtes waar het publiek zelf bezig kan zijn. Tezamen vormen zij de ErfgoedWerkplaats. In sommige ruimtes zijn professionals aan het werk en in andere ruimtes zijn vrijwilligers of studenten onder begeleiding bezig met het bestuderen, sorteren of restaureren van authentieke vondsten of archiefstukken.

De activiteiten die we hier terugvinden zijn:

1. Het uitzoeken, administreren, conserveren en restaureren van archeologische vondsten in het Archeo-Laboratorium.
2. Activiteiten van de ArcheoHotspot, waarbij origineel materiaal wordt uitgezocht of bewerkt door bezoekers, bezoekers terechtkunnen met vragen over archeologie, bouwhistorie en oude documenten.
3. Bezoekers die stukken raadplegen die alleen onder toezicht geraadpleegd mogen worden in een afzonderlijke en geklimatiseerde stilteruimte. Dit te vergelijken met de studiezaal oude stijl.
4. Langdurig uitwerken van archeologisch of bouwhistorisch materiaal, waarbij het materiaal in het Groot Tuighuis blijft.
5. Activiteiten van de boekbinder en restaurateur van het Stadsarchief.
6. De bibliotheek.
7. De fotostudio.
8. Verkoop van boeken en tijdschriften.
9. De 'studiezaal nieuwe stijl'. Dit wordt de centrale ontmoetingsplek van de ErfgoedWerkplaats die voor publiek toegankelijk is. In de volgende paragraaf wordt uiteengezet wat er in die 'studiezaal nieuwe stijl' gebeurt.

De centrale hal zelf verbindt alle publieksactiviteiten en doet tegelijkertijd dienst als presentatie- en tentoonstellingsruimte. De ErfgoedWerkplaats bevat ook een centrale plek, die we de 'studiezaal nieuwe stijl' noemen. Deze wordt gesitueerd op de huidige plek van de Azijnfabriek.

De centrale plek in de ErfgoedWerkplaats: de studiezaal nieuwe stijl

Belangrijk kenmerk van deze studiezaal nieuwe stijl is dat deze een openbaar karakter draagt. Het accent ligt op digitale informatie. Deze ruimte kan zonder direct toezicht door bezoekers worden gebruikt, maar er zijn wel medewerkers beschikbaar die kunnen helpen. Het Drents archief heeft met behulp van Europees geld een geheel nieuw concept gerealiseerd dat voor ons een voorbeeld is. Zij noemen dat de 'digi-lounge'. In de digi-lounge kunnen individuen en groepen op een ontspannen wijze digitale bronnen raadplegen op grote schermen. Het is zowel studie- als verblijfsruimte. Er is ruimte voor educatieve activiteiten voor scholen of voor bedrijfsuitjes. Er zijn ook horizontale schermen waar groepen aan kunnen plaatsnemen om daar spelenderwijs kennis te maken met de historie. Voor raadpleging, games en educatieve activiteiten wordt dezelfde historische database gebruikt.

De studiezaal nieuwe stijl heeft de volgende kenmerken:

1. Het is een ruimte waar je als individu of als groep onderzoek kan doen met gebruikmaking van de digitale schermen. Dit moet zelfstandig kunnen. Je kunt ook stukken opvragen, voor zover die zonder direct toezicht kunnen worden bekeken of aangeraakt. In de ErfgoedWerkplaats is een gastheer/begeleider aanwezig die mensen kan helpen. Deze zit niet achter een balie, maar loopt rond.
2. Het is een ruimte waar educatieve activiteiten voor scholen kunnen plaatsvinden, maar ook workshops en bedrijfsuitjes voor volwassenen.
3. Er is een koffiecorner/bar.
4. De ruimte kan deels dienen als tentoonstellingsruimte/open depot.
5. Er is een leeshoek met actuele boeken en actuele cultuurhistorische tijdschriften.

6. De ruimte is multifunctioneel bruikbaar zijn (bijvoorbeeld om te bouwen voor lezingen, groepsgesprekken en vergaderingen).

Een aantal van de ruimtewensen voor de ErfgoedWerkplaats en de studiezaal nieuwe stijl moet nog worden voorzien van de bijbehorende vierkante meters. Besparing van ruimtebehoefte is mogelijk door slimme combinaties te maken. Dit vereist nog nadere studie bij de verdere uitwerking tot een concreet bouwplan.

Huisvesting van medewerkers en vrijwilligers

Natuurlijk is de ErfgoedWerkplaats niet alleen een informatie- en ontmoetingsplaats voor publiek. Het gebouw aan de Bethaniestraat 4 is in de eerste plaats een werkplek voor professionals die aan het werk zijn met én voor het erfgoed in onze stad. Daarom moeten in het gebouw 34 (deels flexibele) werkplekken voor professionals en 24 flexibele werkplekken voor vrijwilligers worden ondergebracht. Studies, die ten behoeve van dit bedrijfsplan zijn gemaakt, maken het aannemelijk dat dit inpasbaar is.

Bijlage 1: Actieplan realisatie afdeling Erfgoed

Waarom een actieplan?

Het samengaan van drie organisatieonderdelen moet meerwaarde voor de stad opleveren. De reorganisatie is daarom niet klaar als dit ondernemingsplan is vastgesteld en de medewerkers van Stadsarchief, BAM en Vestingwerken een plek hebben gekregen in de nieuwe afdeling Erfgoed. Een actieplan zorgt dat die meerwaarde na de oplevering van dit ondernemingsplan in de praktijk ook wordt gerealiseerd. Dat actieplan ziet er als volgt uit:

De actiepunten

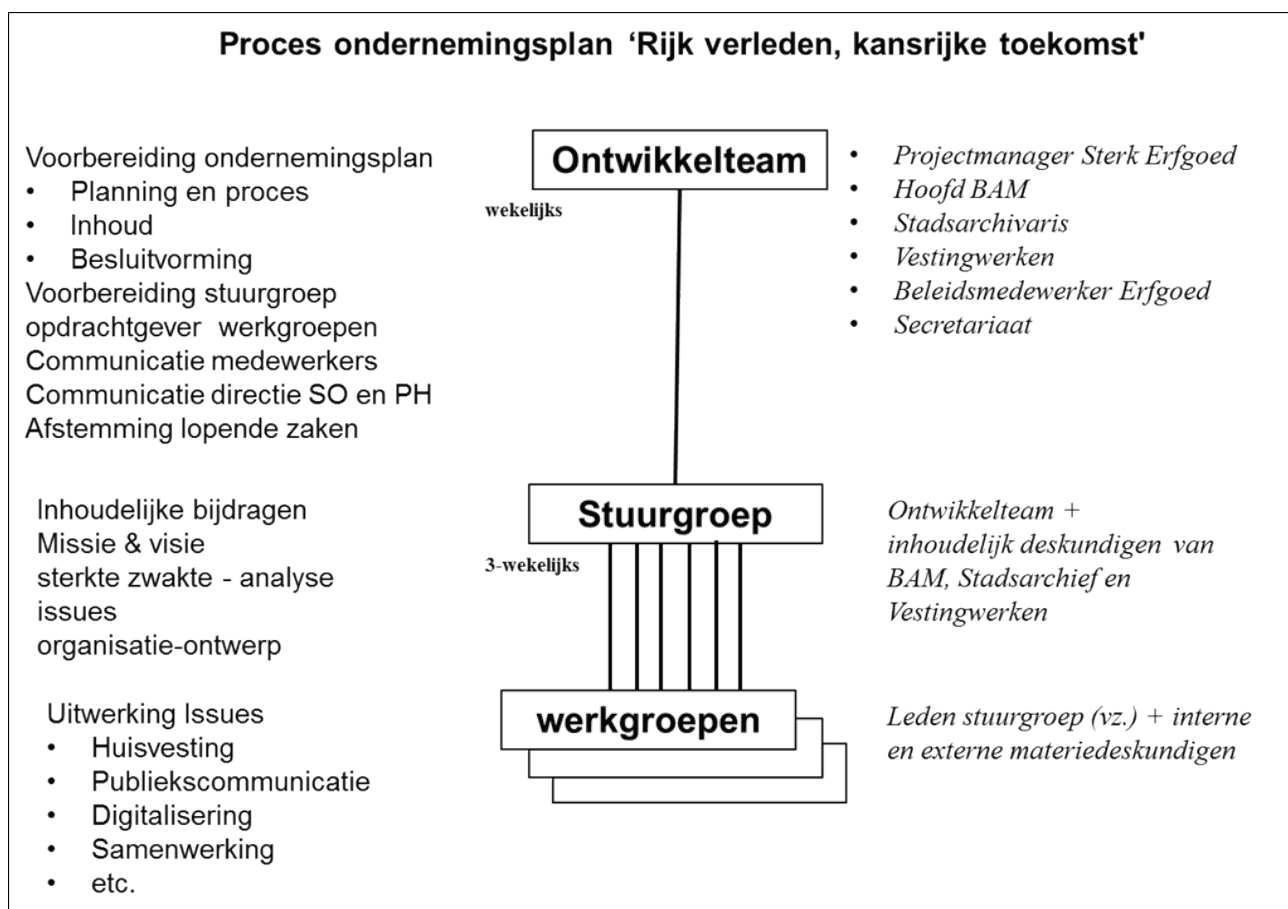
1. De realisatie van een gezamenlijke huisvesting, inclusief de publieksgerichte onderdelen, zoals de ErfgoedWerkplaats, de studiezaal nieuwe stijl en de ArcheoHotspot die in dit ondernemingsplan zijn beschreven.
2. Opstellen van een gezamenlijke erfgoedagenda voor de komende jaren met interne en externe stakeholders waarin plannen, ambities, evenementen, projecten van gemeente en externe partijen op elkaar worden afgestemd.
3. Programmering van de ErfgoedWerkplaats en ArcheoHotspot met regelmatig terugkerende publieksactiviteiten.
4. Het opstellen van een gezamenlijke onderzoeksagenda voor het Stadsarchief, de Bouwhistorie en de Archeologie.
5. Vergroten van digitale kennis en vaardigheden binnen de teams. Het zoveel mogelijk digitaal toegankelijk maken van bronnen. Het opzetten van e-depots. Het gebruik maken van social media om een grotere doelgroep te bereiken. Mogelijkheden van crowdsourcing en crowdfunding verkennen en benutten.
6. Het herijken van de afspraken met de afdeling SO/ROS, SO/BOU SO/ORV om de bijdrage van de afdeling Erfgoed aan de kwaliteit en de ontwikkeling van de stad nog effectiever te maken.
7. Ontwikkelen van programma voor erfgoedontwikkeling in samenwerking met interne en externe partners.
8. Verbetering projectmanagementkwaliteiten binnen de afdeling Erfgoed.
9. Samen met externe partijen (De Groene Vesting, ministerie van Defensie, Provincie e.a.) ontwikkelen en uitwerken van een plan voor het beleefbaar maken en in beeld brengen van de Linie 1629 inclusief een restauratieplan voor Fort Crevecoeur.
10. Realiseren van voldoende depotruimte voor het 'werk' depot (frequente raadpleging), 'stil' depot (zeer incidentele raadpleging) en het 'bewaar' depot (kranten).
11. Ontwikkelen van een E-depotvoorziening.
12. Samenwerking op het gebied van archiefinventarisatie verkennen (BHIC).
13. Ontwikkelen van een erfgoed-brede communicatiestrategie.
14. Ontwikkelen van concrete plannen om door middel van erfgoed bij te dragen aan de sociale samenhang.

Bijlage 2: Totstandkoming ondernemingsplan

Bij de totstandkoming van dit ondernemingsplan maakten we zoveel mogelijk gebruik van de kennis die bij onze eigen medewerkers aanwezig is. Bij de uitwerking van sommige van onze plannen, met name op het gebied van publiekscommunicatie, maakten we dankbaar gebruik van externe inbreng van bijvoorbeeld het BHIC (Christian van de Ven) en Erfgoed Brabant (Patrick Timmermans).

Daarnaast hielden we diverse interviews met externe stakeholders om een zo goed mogelijk beeld te krijgen wat er in het 'erfgoedveld' speelt en wat ons de komende jaren als erfgoedafdeling te doen staat. Hierbij is ons gebleken, dat het idee van een geïntegreerde erfgoedafdeling en de ambities van het college op het gebied van erfgoed, positief worden ontvangen. We stellen voor om aan de hand van dit ondernemingsplan het gesprek met deze instellingen aan te gaan om de samenwerkingsrelatie nader inhoud te geven.

Lijst van stakeholders

Soort organisatie	Naam	Contactpersoon
Heemkundekring	Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch	Joop Thissen
Monumentenorganisatie	Stichting 's-Hertogenbossche Monumentenzorg	Jan van Heijningen
Erfgoedorganisatie	Erfgoed Brabant	Patrick Timmermans
Erfgoedorganisatie	ELO, Erfgoed Leiden e.o.	Management instelling
Toerisme	VVV Meierij & Noordoost-Brabant	Rein de Laat
Ondernemers Binnenstad	Hartje den Bosch	Peter Claessen
Archief	Brabant Historisch Informatie Centrum (BHIC)	René Bastiaans, Jan Sanders
Museum	Het Noordbrabants Museum	Charles de Mooij
Sponsororganisatie	Stichting Vestingwerken	Clemens Bolhaar
Vrijwilligersorganisatie militair erfgoed	Stichting De Groene Vesting (Linie 1629)	Gerard Berkelmans, Jan van Roekel
Evenementenorganisatie	JB 500	Lian Duif
Erfgoededucatie	Boschlogie	Rolf Hage
Historisch Oecumenisch Genootschap	Illustere Lieve Vrouwe Broederschap	Roderick van de Mortel
Provincie	Afdeling Cultuur van toen	Ivka Orbon
Bibliotheek	Stadsbib	Hans Derks
Europees Erfgoednetwerk	Atfort	Peter Ros

Communicatie personeel

Het personeel van de afdeling Erfgoed is gedurende het proces op de hoogte gehouden tijdens team- en afdelingsvergaderingen. Daarnaast is periodiek onder eigen medewerkers, vrijwilligers, management en medezeggenschap een "Erfgoedbulletin" verspreid, waarin de inhoud en voortgang van het reorganisatieproces werden gecommuniceerd. Op 15 april 2015 is het concept ondernemingsplan, voorafgaande aan het formele besluitvormingsproces, gepresenteerd aan personeel en vrijwilligers.

Bijlage 3: Agenda Vestingwerken 2015-2020

- Ontgraven en restaureren van de vestingmuren en het basement van de Pieckenpoort op het Wilhelminaplein.
- Participatie in de herbestemming van het Kruithuis.
- Participatie in de gebiedsontwikkeling Stadstraverse Zuid-Willemsvaart, ten aanzien van de omgeving Citadel, Waterpoort en Kruithuis.
- Realisatie (eigentijdse) museale inrichting archeocrypte Bolwerk Sint Jan.
- Afronding van het Ravelijn op het Muntelbolwerk met de profilering van de aarden wallen.
- Reconstructie Vestingmuur 1e omwalling Herman Moerkerkpark.
- Behoud van verder verval (consolidatie) van de kruitmagazijnen op het Fort Crevecoeur.
- Voorbereiden gebiedsontwikkelings Fort Crevecoeur (2e fase Crevecoeur)
- Planvorming en realisatie van dit unieke Fort terrein (40 ha) aan de maas, gericht op openstelling en extensief recreatief gebruik, in samenhang met gebiedsontwikkeling
- Diezemonding en het nationale Deltaprogramma Rivieren.
- Reconstructie galerij (aanvalswerk Linie 1629) nabij Bastion Vught.
- Realisatie nieuwe opstappunten aan de Binnendieze en onderzoek naar nieuwe waterverbindingen aan Dieze, Dommel en Aa.
- Doortrekken Binnendieze naar St. Geertruisluis (in samenhang met ontwikkeling GZG terrein).

Colofon

Uitgave sector Stadsontwikkeling
gemeente 's-Hertogenbosch
juli 2015

Tekst: Ontwikkelteam afdeling Erfgoed
Fotografie: Gemeente 's-Hertogenbosch
Stadsarchief
BAM (Bouwhistorie Archeologie en Monumenten)

‘RIJK VERLEDEN, KANSRIJKE TOEKOMST’

Ondernemingsplan sector Stadsontwikkeling afdeling ERFGOED 's-Hertogenbosch

Juli 2015